

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин та національної безпеки
Кафедра історії ім. проф. М.П. Ковальського

Кваліфікаційна робота

на здобуття освітнього ступеня магістра
на тему:

«Стихійний чинник українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни»

Виконала:

студентка 2 курсу, групи МІ-61
спеціальності 032 Історія та археологія
освітньо-професійної програми
“Історія та археологія”

Захарова Ольга Василівна

Керівник – доктор історичних наук, професор

Трофимович Володимир Васильович

Рецензент – кандидат історичних наук, доцент

Шостак Інна Віталіївна

Робота допущена до захисту
(протокол № 6 засідання кафедри історії від 06 грудня 2021 року

Завідувач кафедри історії
ім. проф. М.П. Ковальського: _____ Микола БЛИЗНЯК

Острог, 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ МІЖЕТНІЧНІ ВІДНОСИНИ НА ХОЛМЩИНІ В 1939–1943 РР.	14
1.1 Українці та поляки на Холмщині в 1939–1942 рр. Загострення суперечностей.....	14
1.2 Наростання українсько-польського конфлікту та його відлуння на Волині та в Галичині.....	23
Висновки до 1 розділу.....	33
РОЗДІЛ 2. ЕСКАЛАЦІЯ КОНФЛІКТУ НА ВОЛИНІ ТА В ГАЛИЧИНІ: СТИХІЙНИЙ ФАКТОР ТА РУШІЙНА СИЛА.....	34
2.1 Антипольська акція на Волині	34
2.2 Активізація антиукраїнських дій на Галичині	40
Висновки до 2 розділу.....	52
РОЗДІЛ 3. ПСИХОМЕНТАЛЬНІ СКЛАДНИКИ УКРАЇНСЬКО–ПОЛЬСЬКОГО КОНФЛІКТУ	53
Висновки до 3 розділу.....	69
ВИСНОВКИ.....	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	72

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АК – Армія Крайова

ОУН – Організація Українських Націоналістів

УДК – Український Допомоговий Комітет

УПА – Українська Повстанська Армія

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УЦК – Український Центральний Комітет

УШПР – Український штаб партизанського руху

ВСТУП

Актуальність теми. Стосунки між українцями і поляками в минулому мали чимало позитивних та негативних сторінок. Негативні торкалися багатьох конфліктних ситуацій, коли значні частини обох народів становили основне населення Речі Посполитої, а також у новий і новітній часи, коли вони провадили боротьбу за незалежність. Проте чи не найбільший слід у свідомості насамперед поляків та українців залишили події ХХ ст., коли справа доходила до трагічних воєнних протистоянь в роки Другої світової війни, позначених протиборством у західноукраїнських землях. Саме ці драматичні зіткнення залишили в суспільній свідомості обох народів значний обсяг негативних асоціацій, які у вигляді стереотипних уявлень продовжують функціонувати донині.

Однією із найпроблемніших сторінок польсько-української історії є взаємини українців і поляків періоду Другої світової війни. В останні роки між Україною та Республікою Польща виникало чимало суперечок з приводу оцінки передумов, причин та перебігу конфлікту, підрахунку кількості його жертв і питань трактування спільної історії. Досліджувана проблема стала предметом політичних спекуляцій і негативно впливає на сучасні міждержавні взаємини.

Останні зустрічі лідерів обох держав довели, що потреба досягнення українсько-польського порозуміння є надзвичайно важливою. Президент України Володимир Зеленський заявив: «Нам вдалося знизити градус емоцій навколо трагічного спільного минулого» та наголосив, що зараз обидві країни повинні акцентувати увагу на тому, що їх об'єднує.¹ Україна впродовж останніх років пізнала на собі ціну російської пропаганди, маніпуляцій та агресії. Росія розгорнула масштабну пропагандистську кампанію зі звинувачення Польщі в антисемітизмі та відповідальності за початок Другої світової війни.

¹ Україні та Польщі вдалося знизити напруженість навколо спільного трагічного минулого — Зеленський. *Дзеркало тижня*. 27.01.2020. URL: https://dt.ua/UKRAINE/ukrayini-ta-polschi-vdalosya-zniziti-napruzhnist-navkolo-spilnogo-tragichnogo-minulogo-zelenskiy-336779_.html

Перетворившись на об'єкти пропагандистських атак із боку Росії, Україна і Польща мають об'єднати зусилля і говорити в один голос. Рішучою відсіччю російській пропаганді має стати поглиблення українсько-польської співпраці та діалогу на всіх рівнях.

Актуальність дослідження підсилюється й тим, що найкривавіші епізоди українсько-польських конфліктів збереглися в суспільній пам'яті України та Польщі дотепер. Вони й далі стоять на перешкоді реальному поєднанню наших держав і народів, що є стратегічними партнерами на міжнародній арені. Тому об'єктивне дослідження сторінок спільної історії українців і поляків і взаємне вибачення на цій основі заподіяних в минулому кривд повинно сприяти поглибленню співпраці між Україною і Польщею в усіх сферах політичного, економічного й культурного життя.

Історія вивчення теми. У польській історичній науці проблема українсько-польських відносин актуалізувалася у 1970-х рр. Першим, хто започаткував студії з вивчення двосторонніх стосунків у роки Другої світової війни, став Ришард Тожецький. У своїй ґрунтовній праці «*Polacy i ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*» він прийшов до висновку, що головною причиною наростання міжетнічних суперечностей була національна політика міжвоєнної Польщі.

Подальші наукові дослідження систематизував відомий польський історик Гжегож Мотика. Він виділив такі напрямки історіографії: традиціоналістична, ревізіоністична, «польські історики українського походження» та «позанауковий напрямок». Ця класифікація отримала поширення в польській та українській історичній науці. До традиціоналістів автор відносив Владислава і Еву Семашків, Владислава Філяра, Гжегожа Мазура, Юзефа Туровського. Ці науковці, здебільшого, зводили українсько-польський конфлікт виключно до протистояння

між ОУН і УПА, з одного боку, та АК з іншого. Щобільше, міжетнічні збройні сутички трактувались як винищення польського населення українськими націоналістами. Своєю чергою ревізіоністи, наприклад, Ришард Тожецький, Тадеуш Ольшанський, більш об'єктивно висвітлювали вказану проблему, використовуючи документи обох підпільних рухів. Польські історики українського походження – Роман Дрозд, Микола Сивіцький, у своїх працях доводили, що Волинська трагедія була зумовлена дискримінаційною політикою Другої Речі Посполитої. До позанаукового напрямку Гжегож Мотика зараховував Віктора Поліщука, Едварда Пруса. Використовуючи неправдиву інформацію та маніпулюючи фактами, вирваними з контексту, вони обстоювали тезу про те, що українці цілеспрямовано винищували поляків як націю.² Ця класифікація фактично показала полярність оцінок польських істориків українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни. Порівняно з 1989 роком, сучасна польська історіографія безперечно змінилась, проте відмінності у трактуванні фактів та встановленні причинно-наслідкових зв'язків продовжують існувати.

На інституційному рівні дослідження зазначеної проблеми було започатковано в 1996 р. Світовим союзом Воїнів Армії Крайової та Об'єднанням українців у Польщі. Протягом 1996–2006 рр. в Україні і Польщі відбулося 12 наукових семінарів, до яких були залучені історики обох країн. Результатом стала публікація 11 томів серії «Польща – Україна: важкі питання», в яких було вперше окреслено стан досліджень проблематики та оприлюднено позиції сторін із найскладніших питань. Семінари, на думку деяких дослідників, яскраво показали диспропорцію у розвитку студій, адже українські історики розпочали вивчення цієї проблеми значно пізніше і почали вибудовувати власну концепцію на основі напрацювань польських колег.

² Motyka G. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939–1947 w polskiej historiografii po roku 1989. *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku* / pod redakcją Piotra Kosiewskiego i Grzegorza Motyki. Kraków: Uniwersytetu, 2000. S. 168.

В Україні студії активізувались зі здобуттям незалежності та отриманням дослідниками доступу до раніше недоступних джерел. Слід зазначити, що як у польських, так і в українських науковців немає одностайного тлумачення складних міжетнічних взаємних обох націй. Історіографічну класифікацію напрацьовань українських авторів запропонувала Богуміла Бердиховська. Вона виділила 3 групи: історики і публіцисти, які репрезентують пострадянську модель, тобто звинувачують виключно ОУН та УПА (Владислав Наконечний, Юрій Войцеховський); представники національної версії історіографії (Володимир В'ятрович, Володимир Сергійчук); ревізіоністи, які ставляться критично до перших двох варіантів (Ігор Ільюшин, Леонід Зашкільняк).³

Проаналізувавши сучасну українську історіографію, приходимо до наступних висновків. Більшість авторів, наприклад Володимир Косик, Володимир Сергійчук, Володимир В'ятрович, доводять, що головною причиною збройного протистояння та його каталізатором стала антиукраїнська політика поляків щодо українців. Щобільше, вони пов'язують Волинську трагедію із подіями на Холмщині, наприклад Ярослав Ісаєвич, Володимир Трофимович вказують, що інформація про терор на Холмщині, потрапивши на Волинь, стала одним із важливих чинників, які вплинули на ескалацію конфлікту. Водночас, деякі польські вчені вважають, що події на Холмщині не мали жодного впливу (такої думки дотримується Мірослав Шуміло) і виводять початок українсько-польської війни саме від Волинської трагедії. Наприклад, вищезгаданий Гжегож Мотика у своїх працях пише, що вбивства українців на Холмщині розпочалися у 1943 р. як реакція на події на Волині.

Відмінності у поглядах українських і польських авторів яскраво проявляються при співставленні кількості жертв. Напрацювання Владислава та Еви Семашків справили значний вплив на подальше висвітлення зазначеної

³ Каліщук О. Сучасна історіографія українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2012. Вип. 22. С. 529–531.

проблеми польськими дослідниками. Своєю чергою, українські історики віднайшли та спростували неправдиві дані, подані у книзі, наприклад кількість польських жертв була завищена більше ніж у 4, а українських – занижена в 25 разів. До таких висновків прийшов Ярослав Царук, який провів ґрунтовне пошукове дослідження кількості жертв Володимир-Волинського району.

Польський історик Владислав Філяр акцентує увагу на плановості винищення польського населення на Волині та наводить як доказ існування прямого наказу Кліма Савура про ліквідацію польського етнічного сегменту. Щоправда, автор будує свою концепцію, спираючись на усний таємний наказ зі свідчень. Українські історики, проаналізувавши документальні джерела, роблять висновок, що немає жодних підстав стверджувати, нібито існувало спеціальне розпорядження керівництва українського підпілля стосовно масової ліквідації польського населення у Західній Україні, тим паче конкретного документу не було знайдено.

Окремо слід виділити групу істориків, які використовують нові, нетрадиційні підходи до розгляду зазначеної проблеми та аналізують вплив різноманітних складників на перебіг конфлікту. Наприклад, Оксана Каліщук розглядає психоментальні складники українсько-польського протиборства; соціальні, етнічні, психологічні чинники аналізує Богдан Гудь, Галина Стародубець, Василь Гулай, Тімоті Снайдер. Андрій Заярнюк охарактеризував та порівняв Волинську трагедію і Голокост. Андрій Козицький, своєю чергою, проаналізував Волинські події за методологією геноцидних студій. Цікавими є дослідження Ярослава Антонюка, Людмили Стрільчук про побутування стереотипів у свідомості українців та поляків, а Олександр Удод проаналізував історичну пам'ять про міжетнічний конфлікт.

Важливе місце займає дослідження релігійного складника та впливу релігійних протиріч на виникнення збройних конфліктів. Богдан Гудь, зокрема,

зазначив, що репресії проти Православної церкви та ревіндикаційна кампанія на Холмщині сприяли поширенню антипольських настроїв, а релігія займала надзвичайно важливе місце у свідомості українського населення. Подібні тези зустрічаємо у напрацюваннях Олександра Лисенка, Віктора Войналовича, Володимира Масовця, Миколи Кучерепа.

Дискусійним залишаються питання стихійності українсько-польського конфлікту. Володимир В'ятрович, Ярослав Дашкевич визначають події на Волині як селянську війну, жакерію. Польські історики так не вважають, наприклад, Гжегож Мотика зазначає, що подібні висновки не мають жодних підстав та доказів. Сучасна українська та польська історіографія розглядає українсько-польські відносини як надзвичайно складний, багаторівневий процес. Як ми бачимо, кожен з істориків у свій спосіб намагається підійти до з'ясування передумов і причин українсько-польського конфлікту, визначення впливу різноманітних складників на ескалацію конфлікту. Проте, слід зазначити, що стихійний чинник українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни ще не був чітко окреслений і залишається недостатньо дослідженим.

Метою роботи є з'ясування стихійного чинника українсько-польського конфлікту у роки Другої світової війни. Для реалізації визначеної мети поставлено завдання **дослідити:**

- основні етапи польсько-українських відносин на Холмщині та їх вплив на подальше розгортання конфлікту;
- перебіг Волинських подій у 1943–1944 рр.;
- ескалацію конфлікту на Галичині;
- чинники, що розпалювали вогнище конфлікту;
- причини, що зумовили стихійний характер польсько-української війни;
- психоментальні складники українсько-польського конфлікту.

Об'єктом роботи є польсько-український конфлікт у роки Другої світової війни, а її **предметом** – вплив стихійного чинника на його хід та характер.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Холмщини, Волині та Галичини. **Хронологічні** – період Другої світової війни (1939–1945р.). Окрім того, у роботі розглядаються події напередодні війни, які стали безпосередніми причинами конфлікту.

Під час написання роботи були використані загальнонаукові та спеціально-історичні методи дослідження. Із загальнонаукових варто виділити історичний метод, а також методи синтезу та аналізу. Так, останній дав можливість розглянути українсько-польські відносини на Холмщині, Волині та в Галичині в роки Другої світової війни з виділенням окремих складових: передумов, причин, чинників конфлікту, а синтезування матеріалу дозволило встановити зв'язок між виділеними частинами та фактами, взятими з опрацьованих джерел та літератури. Історичний метод використовувався для окреслення предмету дослідження у хронологічній послідовності та встановлення причинно-наслідкових зв'язків.

Покращенню наукового дослідження сприяло використання спеціально-історичних методів: хронологічного, історико-порівняльного, історико-типологічного. Хронологічний застосовувався, для того, щоб визначити найбільш складні етапи українсько-польських відносин в роки Другої світової війни. Керуючись історико-порівняльним та історико-типологічним методами, було зроблено спробу окреслити психоментальні складники українсько-польської війни у згаданий період.

Джерельна база. Оскільки головними суб'єктами конфлікту як з українського, так і з польського боків були підпільні структури, то, відповідно до умов конспірації, користування документами зводилося до мінімуму. Ті

документи, що були створені і збережені після Другої світової війни, потрапили до архівів спецслужб і тривалий час залишалися засекреченими. Перші публікації, доступні для науковців, з'явилися у Лондоні – збірник: «Армія Крайова у документах» та в Торонто – «Літопис Української Повстанської Армії».

Першим, спеціально присвяченим цій проблемі, став збірник документів і матеріалів, упорядкований Миколою Сивіцьким «Історія польсько-українських конфліктів»; фундаментальними виданнями стали збірники документів «Поляки і українці між двома тоталітарними системами» в рамках документальної серії «Польща та Україна в тридцятих–сорокових роках ХХ століття» та «Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА» (Відповідальний редактор та упорядник Володимир В'ятрович). Серед опублікованих документів у цих виданнях корисними для дослідження виявились звіти та інструкції обох підпільних рухів, а також протоколи допитів учасників рухів радянськими спецслужбами.

Особливо цінним для дослідження став сайт Електронного архіву Українського визвольного руху. Зокрема, з допомогою сучасних технологій, вдалося проаналізувати періодичне видання ОУН «Бюлетень», статті в українському тижневику, що виходив у Холмі у 1942–1944 роках – «Холмська земля» та замітки у щоденній газеті українською мовою для дистрикту Галичини, яку видавали у Львові в 1941–1944 роках – «Львівські вісті».

Важливими для розуміння тогочасного періоду є спогади учасників подій, багато з них знаходимо на сторінках збірників: «Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади»; «Кров українська, кров польська... Трагедія Холмщини та Підляшшя в роках 1938–1948 у спогадах»; «Від

депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи». При розгляді згаданої проблеми було використано свідчення Федора Бохотниці, Михайла Подворняка, Григорія Стецюка, Ганни Рой, Галини Козік, Антоніни Митюк та інших.

Узяті в сукупності, критично проаналізовані перелічені й інші джерела та спеціальна література дали можливість, на наш погляд, об'єктивно висвітлити зазначену тему.

Новизна роботи полягає в тому, що вперше було виокремлено стихійний чинник українсько-польського конфлікту у роки Другої світової війни. До цього часу у вітчизняній історичній науці немає спеціальних наукових розвідок. Постановка теми дослідження є новою. Було доведено, що конфлікт мав значне етносоціальне історичне підґрунтя, що сприяло стихійному втягненню в конфлікт мас українського та польського селянства. Комплексно зображено основні етапи польсько-українських відносин на Холмщині та їх вплив на розгортання подальшого протистояння на Волині та в Галичині. Підтверджено, що інформація про спровокований гітлерівцями терор поляків проти українського населення Холмщини, потрапивши на Волинь, стала одним із важливих факторів, що призвели до трагічного перебігу подій. Проаналізовано вплив психоментальних складників на ескалацію конфлікту.

Практичне значення роботи полягає в тому, що зібраний та систематизований матеріал, теоретичні положення та висновки можуть бути використані в подальшій загальній науковій розробці проблеми, а також при написанні узагальнюючих та спеціальних досліджень.

Апробація отриманих результатів дослідження: окремі аспекти заявленої теми обговорювалися на 3-х наукових конференціях (на всеукраїнській науково-

краснознавчій конференції «Волинь у роки Другої світової війни та післявоєнний період» (м. Острог, 17 вересня 2019 р.), на міжнародній науковій конференції «Проблеми дослідження українського визвольного руху ХХ ст.» (м. Львів, 11 жовтня 2019 р.); університетських Днях науки та англomовних студентських наукових читаннях в університеті. Окрім того, окремий розділ роботи був представлений на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт із спеціальності «Історія та археологія» у 2020 р. та був нагороджений за перемогу дипломом II ступеня.

Публікації: основні положення роботи були відображені в 3 наукових публікаціях (1 стаття та тези українською і англійською мовами).

Структура роботи побудована за хронологічно-проблемним принципом. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів основної частини та висновків, списку використаних джерел та літератури (89 позицій). Загальний обсяг роботи – 81 сторінка, з яких основний текст становить 71, а список використаних джерел та літератури 10 сторінок.

РОЗДІЛ 1

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ МІЖЕТНІЧНІ ВІДНОСИНИ НА ХОЛМЩИНІ В 1939–1943 РР.

1.1 Українці та поляки на Холмщині в 1939–1942 рр.

Загострення суперечностей.

Польсько-українське протиборство на теренах Холмщини було складовою польсько-української війни в роки воєнного лихоліття. Воно відбувалося на території, що межувала з етнічно польськими землями і в міжвоєнні роки зазнала жорстких утисків з боку офіційної Варшави. Окрім того, новини про спровокований гітлерівцями терор поляків проти українського населення Холмщини, потрапивши на Волинь, стали одним із чинників, що призвели до трагедії, яка потім перекинулася на територію Галичини.

Аналіз причин конфлікту на Холмщині приводить нас ще до початку ХХ ст., у яке українці та поляки входили народами, розділеними двома імперіями – Російською та Австро-Угорською. Коренем кровопролитного конфлікту стала відсутність у них власних держав, з чітко окресленими кордонами. Очільники національних рухів уявляли межі майбутніх країн на основі сформульованих їхніми попередниками ідей. Популярним було польське гасло «Від моря (Балтійського) і до моря (Чорного)» та українське «Від Сяну до Дону». Подібні уявлення демонстрували наявність спільних теренів, які кожна зі сторін вважала своїми.⁴ Проблемними були землі Волині, Галичини, Холмщини, Підляшшя, Надсяння та Лемківщини. Різниця у поглядах стала

⁴ В'ятрович В. За лаштунками «Волині-43». Невідома польсько-українська війна. Харків, 2016. С. 19.

початком зародження гострого міжнаціонального конфлікту, що згодом перетворився у збройний.

Важливим чинником було осадництво. Збільшення кількості громадян польської національності на українських теренах Другої Речі Посполитої стало своєрідним інструментом поширення польських впливів. Поряд з поляками, які уже багато років жили на Холмщині, Підляшші, Волині та Галичині, з'являються нові мешканці – осадники. Наприклад, на Волинь переселяли ветеранів польської армії, яких наділяли порівняно великими земельними ділянками – і це в умовах малоземелля більшості місцевого населення. Упродовж 20 років було переселено 200 тис. етнічних поляків, ще 100 тис. оселилися в містах і працювали державними чиновниками та службовцями правоохоронних органів.⁵ Держава всіляко сприяла осадникам, особливу увагу приділяла військовикам. Вони зберегли право носити зброю і форму, влаштовувати військові паради й різні акції патріотичного характеру. До українців польські осадники ставилися зверхньо, часто вороже. Відтак із перших днів польська колонізація викликала обурення в місцевого населення.⁶ Соціальне незадоволення спричинило реакцію українського підпілля.

Виявом стала саботажна акція 1930 р. – навмисне нищення майна колоністів. Переважна більшість актів саботажу полягала в підпалах скірт або господарських споруд. В 90% випадків об'єктами замахів ставали не державні, а приватні об'єкти. Організація Українських Націоналістів (ОУН), зі свого боку, називала ці напади нападами на польську державу й відзначала, що виступає не проти «польського здавна осілого населення і його культурних та

⁵ Каліщук О. Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий та суспільний дискурс. Львів, 2013. С. 106.

⁶ Бондарук Л., Зек Б., Яцечко-Блаженко Т. Проект «Україна». Волинь 1939–1946 років. Окупована, але не скорена. Харків : Фоліо, 2020. С. 288.

економічних інституцій», а проти «тих поміщиків та колоністів, яких підтримує держава і які, своєю чергою, служать державі опорою».⁷

Відповіддю на цю акцію з боку польської влади стала так звана «пацифікація» у вересні – жовтні 1930 р. Безправно застосували засаду колективної відповідальності, поліція та військо арештовували, нерідко жорстоко розправлялися з українськими діячами, в тому числі активістами легальних товариств, нищили майно читалень і кооперативних крамниць. Операцію офіційно трактували як кару за дії українського підпілля, попри те, головним об'єктом репресій стали не члени ОУН, а українське населення. Пацифікація не умиротворила, а, навпаки, радикалізувала націоналістичне підпілля.⁸

Поступово наростали взаємна недовіра і ворожі стосунки між українцями та поляками. Умови міжвоєнної Польщі, в якій українці почували себе ніби у колонії, стали причинами цього. Несправедливість й утиски українського населення були відчутні в різних сферах – політиці, культурі, економіці і навіть духовності. Руйнування храмів на Холмщині було важким ударом для українців. Найбільш масштабна операція знищення їхніх церков була здійснена 1938 р.

На сторінках офіційного часопису Проводу ОУН «Ідея і Чин» знаходимо такі рядки: «Польські імперіялісти затроюють атмосферу, підбурюють своїх земляків та унеможливають яке-небудь порозуміння. Зрештою, така атмосфера витворюється не від сьогодні. Її творили ославлені пацифікації, руйнування церков на Холмщині (в мирний час, і то державною польською поліцією!) та інше. Нічого дивного, що така атмосфера мусіла зродити

⁷ Скакун Р. «Пацифікація»: польські репресії 1930 року в Галичині. Ін-т історії Церкви Укр. католического університету. Львів: Вид-во Укр. Католического університету, 2012. С. 39.

⁸ Швагуляк М. Пацифікація. Польська репресивна акція в Галичині 1930 р. і українська суспільність. Львів, 1993. С. 18.

наслідки в практиці».⁹ Знищення церков на Холмщині, а також навернення православних на католицизм на Волині було одним із елементів цілого комплексу заходів, які застосовувалися в рамках політики полонізації. За деякими даними, кількість «навернених» українців на римо-католицьку віру на Волині сягала 10 тисяч осіб.¹⁰

Те, що робила офіційна Польща в 1938 р. і до вересня 1939 р., остаточно визначило позицію дуже багатьох українців в подальші роки. Серед значної частини православних і греко-католиків з'явилась справжня ненависть до «всього, що польське». В цей час поширилися націоналістичні настрої та релігійний фанатизм і в середовищах, які раніше були політично інертними. На час акції руйнування церков на Холмщині обопільного протистояння ще не було, для цього потрібні були б дві сторони, а православні українці, яким співчувала і греко-католицька церква на чолі з митрополитом Андрієм Шептицьким, були тільки жертвою, їхня реакція обмежувалася скаргами до влади і проханнями про припинення насильств.¹¹ Тим не менш, поступово наростали взаємна недовіра і ворожі стосунки між українцями та поляками, а релігійний чинник та свіжа пам'ять про ревіндикаційну кампанію лише загострювали суперечності. Представник польського штабу доповідав, що: «... Ставлення українців до польської справи загалом вороже. Важко створити в тій чи іншій формі незалежну Україну. У них є образа на польський уряд і навіть у тих трагічних умовах, в яких опинилися поляки та українці, вони не знайдуть для нас достатньо теплих слів».¹² Не випадково саме на цих теренах робота українських націоналістів по залученню до своїх лав молодих сил була успішною. Як

⁹ Літопис Української Повстанської Армії. Т. 2 : Волинь і Полісся : німецька окупація. Кн. 2 : Бойові дії УПА / відп. ред. Є. Штендера. 3-є вид. Торонто : Літопис УПА, 1990. С.49.

¹⁰ Sowa A.L. Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947. Kraków: Towwo Sympatykow Historii. S. 64.

¹¹ Ісаєвич Я. Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки. *Волинь і Холмщина 1938–1947 рр. : польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади.* Львів : Ін-т укр-ва ім. І. Крип'якевича, 2003. С.25.

¹² Цит. за: Micgiel J. Zapatrzeni w przeszłość: stosunki polsko-ukraińskie według źródeł. *Suchasnist: literatura, mystetstvo, suspilne zhittia. Zeszyt w jezyku polskim.* № 1–2. 1985. S.148.

зазначалося в одному з документів українського підпілля, «в роках 1940–1941 Організація Українських Націоналістів охопила весь терен Холмщини та Підляшшя».¹³

Із початком Другої світової війни Україна, що опинилася в епіцентрі бойових дій, залишалася не суб'єктом, а об'єктом історії. З осені 1939 р. розійшлися історичні долі окупованої частини галицько-волинського регіону і тих населених українцями західних земель, які опинилися під окупацією нацистського райху і були включені до Генерального Губернаторства з центром у Кракові. Це були Холмщина, Надсяння і Лемківщина – терени, що їх українське підпілля стало згодом називати Закерзонським краєм або Закерзонням: від решти етнічної української території ці землі були відокремлені кордоном, який збігався з «лінією Керзона».¹⁴

Німецька політика щодо українців у Генеральному Губернаторстві не була послідовною. Вона часто змінювалася залежно від військово-політичної ситуації. Визначаючи засади діяльності окупаційної влади у національному питанні, Ганс Франк на нараді керівників відділів канцелярії Генеральної губернії 15 травня 1940 р. наголошував, що «не належить допустити до організації національної спільноти українців, однак можна дозволити на заснування допомогової організації. Взагалі в Генеральному губернаторстві належить притримуватися засади: «Дівіде ет імпера» (поділяй і володарюй)». Згодом, він наголосив: «Мушу ствердити, що в інтересах німецької держави є втримувати напружені відносини між поляками і українцями. Число 4 чи 5 мільйонів українців, що ми їх маємо на терені Генеральної губернії, є надзвичайно важливою протियाгою до поляків. Тому я стараюся втримувати їх

¹³ Цит. за: Шаповал Ю. Волинська трагедія і польсько-українські взаємини 1943–1944 рр. у дзеркалі документів Державного архіву Служби Безпеки України. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2003. 20. С. 197. URL: http://resource.history.org.ua/publ/gpu_2003_20_1_194 (дата звернення: 18.08.2021).

¹⁴ Ісаєвич Я. Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки ... С. 27.

в певному стані вдоволення під оглядом політичним, щоб вони не порозумілися з поляками».¹⁵

Намагаючись використати загострення українсько-польських суперечностей, нацистська окупаційна адміністрація надала українській інтелігенції кращі, порівняно з поляками, можливості для розвитку. Вона дозволила українцям створювати громадські організації, навчальні заклади, церковні та культурно-освітні установи, виробничі та торгівельні кооперативні спілки. Допомоговими організаціями стали Український Центральний Комітет (УЦК) у Кракові та Українські допомогові комітети (УДК) на місцях.

В українському тижневику «Холмська земля» читаємо: «Що діялось на Холмщині й Підляшші до осені 1939 р. – знають усі. На кожному кроці й при кожній нагоді, наш народ змушували зрікатися своєї батьківської віри, карали за вживання рідної мови, не дозволяли засновувати ні українських освітніх товариств, ні українських шкіл та відбирали і руйнували святі православні церкви. У такому стані застала ці наші землі війна в 1939 році. З приходом німецької влади ініціативна група свідоміших громадян-українців скликала ширші громадянські сходи, на яких обрано Український Комітет під проводом А. Павлюка. Цей Комітет перебрав на себе обов'язки інформатора й репрезентанта та заступника справ українського населення. Не легка була праця цього Комітету. Інтелігенція, особливо ж молодь, відразу взялась до праці в різних ділянках культурного й господарського життя. Вже в короткому часі не було українського села де не було б української школи».¹⁶

Найбільше українських шкіл, культурно-освітніх та кооперативних установ, організацій української самооборони було створено в

¹⁵ Цит. за: Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Чернівці: Букрек, 2011. Т.1 С.394-395.

¹⁶ Український Допомоговий Комітет у Холмі. *Холмська земля*. 07.01.1944 с. 9. URL: <https://libraria.ua/numbers/449/18875/> (дата звернення: 25.09.2021).

Грубешівському повіті. Наприклад, у газеті «Львівські вісті» від січня 1942 р. знаходимо такі відомості: «Численна українська еміграція взяла у свої руки організацію українського життя. Як найважливіше в першу чергу пішло народне шкільництво. Около 700 вчителів і вчительок, з цього майже 90% галичан, стали першими справдішніми піонерами національного відродження села через українську школу. Українські Допомогові Комітети в поодиноких повітах взяли під свою керму освітню організацію села і національний вишкіл молоді та загально-суспільні справи. Шість Окружних Союзів з кількома сотнями місцевих кооператив зайнялися господарською ділянкою. У холмське село пішли українські книжки й українські часописи».¹⁷

Знаходимо таку інформацію і про релігійні справи: «Прийшло й українське національне відродження Православної Церкви, що його започаткувала Церковна Рада у Холмі вже в листопаді 1939 р. І своїми заходами довела до відновлення окремої холмсько-підляської єпархії. На чолі єпархії станув як перший в сучасній нашій церковній історії Православної Церкви український канонічний архієпископ, наш відомий патріот і вчений Іван Огієнко, як владика Іларіон. Він увів у Православну Церкву своєї єпархії українського національного духа і об'єднав своє духовенство під українським національним прапором. Число душпастирських станиць зросло з 51 на 173. Німецька влада передала досі православним понад 60 церков, що їх насильно загарбали поляки».¹⁸

Подібна політика фаворитизації не залишилась не поміченою українським підпіллям, зокрема в одному з документів йдеться: «Українська сторона має дані, які підтверджують, що німці перебувають у постійному побоюванні якогось українсько-польського порозуміння. Крім цього,

¹⁷ Холмщина вчора і сьогодні. Львівські вісті. 04.01.1942 с. 4. URL: <https://libraria.ua/numbers/175/15080/> (дата звернення: 10.10.2021)

¹⁸ Там само.

українська сторона вважає, що німці сприяють зростанню хвилі вбивств не лише своєю пасивністю. Роблять це, перш за все, своєю політикою, яка, наприклад, на території Грубешівщини і Холмщини фаворизує українців, тим самим виставляючи їх на поталу поляків».¹⁹ У Генеральному губернаторстві поляків було близько 65%, а українців – 24% населення краю. Відповідно, тримати українців під контролем було набагато простіше.²⁰

Українське відродження, хоч обмежене до релігійної, культурно-освітньої та частково економічної сфери, було для поляків якщо не образою, що «волала про помсту до неба», то напевно загрозою для їхнього національного інтересу в майбутньому. Ґрунтом для цих побоювань була також активність членів ОУН – в основному вихідців з Галичини і частково з Волині, яких було багато серед втікачів до Генерального Губернаторства з території, захопленої СРСР. Вони отримали працю в школах, кооперативах, допомогових комітетах і намагалися мобілізувати холмщаків та підляшан до боротьби за незалежну Україну. У цій ситуації формувалася свого роду «естафета реваншу».²¹ Безумовно, що такий хід подій не міг не стурбувати польські підпільні організації. В українському відродженні поляки побачили насамперед загрозу територіальній цілісності Польщі. Тому вони наприкінці 1941 – на початку 1942 років почали активні антиукраїнські дії.²²

Терор над українцями Холмщини розпочався 1941р. У січні задокументовано: «Пригнічуюче діють на українське населення польські поліцаї та війти, які залишилися ще по деяких повітах та стараються якнайбільше дошкулити – дальші часті шарварки, важкі контингенти та страх

¹⁹ Поляки і українці між двома тоталітарними системами. 1942–1945. Варшава; Київ, 2005. Т. 4. Ч.1. С. 286.

²⁰ Макарчук С. Українсько-польський конфлікт в роки Другої світової війни: причини, перебіг, наслідки, пропозиції. *Україна – Польща: важкі питання. Луцьк : Терен, 2004. Т. 9: Матеріали ІХ і Х міжнародних наукових семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» (Варшава, 6–10 листопада 2001 р.)*. С. 338.

²¹ Кров українська, кров польська... Трагедія Холмщини та Підляшшя в роках 1938–1948 у спогадах / Упоряд. Мирослав Іваник. Львів: Львівська політехніка, 2014. С. 25.

²² Ольховський І. Кривава Волинь. Книга перша: Українсько-польське протистояння на теренах Любомльського та Шацького районів у 1939–1945 роках. Київ: Гарт, 2008. С. 22.

перед недалеким примусовим вербунком до праці в Німеччині... Деякі холмщаки, які повернулися з СРСР, оповідають: «Я вернувся, бо думав, що тут буде ліпше, якби знав, як тут живеться, був би не вертався». Польські фольксдойчі, переважно з Познанщини, котрих німці переселили на Холмщину, всіляко знущалися з українців, б'ючи останніх, вигукували: «Що ви хцеце Україне будовать? Завалілісьце Польське... ваша маць». Такий моральний терор потім переростає в масове винищення провідних діячів названої української етнічної території.²³

Вбивства українських активістів розпочалися наприкінці 1941 р. У повідомленні Українського Допомогового Комітету містяться відомості про вбивства 8 листопада 1941 р. в селі Корчмин Петра Самійла, який був активістом Українського освітнього товариства та Івана Бондарчука – скарбника у місцевій кооперативі. 22 листопада невідомою польською бандою було вчинено напад на українське село Василів Великий. Нападники пошкодили місцеву церкву, знищили кооператив та читальню. Крім того, у списку українців, знищених у Люблінському дистрикті, подано інформацію про вбивство в грудні 1941 р. чотирьох українців, які служили в поліції.²⁴

Серед фактів терору проти українців, поданих у виданні ОУН «До зброї» вказувалося, що з весни 1941 р. поляки почали посилювати свій протиукраїнський терор: «Тільки в самій Холмщині і Грубешівщині замордували вони в тому часі понад 600 українських учителів, священників та інших громадських і суспільних діячів, як теж звичайних селян».²⁵ 1942 р. став роком ескалації українсько-польського конфлікту на Холмщині та перетворення останнього на справжню війну.

²³ Сергійчук В. Український здвиг. Том I: Закерзоння. 1939–1947. Київ: Українська видавнича спілка, 2004. С. 160–161.

²⁴ В'ятрович В. За лаштунками «Волині-43» ... С. 71.

²⁵ Цит. за: Шаповал Ю. Потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависті. Роздуми над нововіднайденими документами про польсько-українські взаємини під час Другої світової війни. *Війни і мир, або «Українці – поляки: брати/вороги, сусіди»*. / За заг. ред. Л. Івшиної. Видання перше. Київ, 2004. С. 304.

Отже, утиски українців у всіх сферах суспільного життя призвели до наростання українсько-польських суперечностей. Міжетнічний антагонізм свідомо підсилювався німецькою політикою фаворитизації та згодом переріс у повномасштабне збройне протистояння.

1.2. Наростання українсько-польського конфлікту та його відлуння на Волині та в Галичині

На початку 1942 р. загальний стан на холмсько-підляських землях значно погіршився. Взимку – навесні тут починають функціонувати польські та радянські відділи партизан. В українських документах вони згадувалися як «польсько-большевицькі банди», які, своєю чергою, були відверто вороже налаштовані до «свідомого українського елемента, а зокрема, націоналістичного».²⁶ Незабаром німці розпочали пацифікаційну акцію, спрямовану на ліквідацію цих партизан. Натомість жертвами пацифікації стали українські селяни, які не мали від німців жодного захисту.

У звіті українського підпілля знаходимо такі дані: «Ще зимою 1942 р., почали з'являтися на всьому терені Холмщини й Підляшшя менші й більші озброєні «банди» від 10–100 і більше людей. Вони склалися з бувших полонених советської армії, що тисячами повтікали з таборів у Холмі й Замості, із скинених парашутистів та виголоднілих варшавських і інших польських елементів. З початком весни почалися щораз більш масові напади банд на населення, на двори, громадські урядові станції, на приходства, станиці української поліції (Телятин, повіт Грубешів), млини (Муличів, повіт

²⁶ Трофимович В. Українці та поляки на Холмщині в 1939–1943 рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія : *Історичні науки*. 2016. Вип. 25. С. 227.

Грубешів). Бандити грабували харчі, одяг та взуття. Були випадки вбивства священиків, українських поліцаїв та насилування жінок».²⁷

Очевидці задокументували цілу низку нападів польських підпільних загонів на мирне українське населення Холмщини та Підляшшя. Наприклад, Антоніна Митюк, жителька села Сагринь, згадувала: «Перші польські банди з'явилися у нас у 1942 році. Напали на село Мірче. Кільком родинам там спалили будинки. У селі Стрільцях за Грубешевом спалили, в селі Пасіка напали на родину Сойків, винищили всю. Були ще подібні випадки то там, то там. Наші люди звернулися до німців зі скаргами, але ті запропонували: «Дайте докази». А звідки селяни могли їх мати. Зрозуміли: німці не заступляться [...] А польські банди й далі нападали на українські села Пасіка, Малків, Мірче. Кілька родин винищили, в Стрільцях за Грубешевом теж. Небезпека, ми розуміли, наближалася. Ночами люди не спали, закопавши майно, ховалися. Ще ж донедавна жили українці з поляками мирно, кумували одні в одних, женилися одні з другими. Чи поляк, чи русин – то ж було все одно».²⁸

Окрім того, очевидці свідчили: «У ніч з 6 на 7 січня 1942 р. загін Батальйонів Хлопських здійснив напад на 4 села гміни Жмудь Холмського повіту, повідомлялось, що для українців це виявилось повною несподіванкою, оскільки вони розпочали відзначати свято Різдва Христового. Внаслідок цієї ніким неспровокованої акції загинули: в селі Дрищів – Сергій Кийко та Василь Тивонюк, в селі Розтоки – Іван Шарлюк та Володимир Заєць, в селі Казимирівка – вагітна жінка Віра Копись та Михайло Красун, а в селі Клештів – Іван Царук. Подібна доля спіткала Михайла Скубія у Тернові та селянина Воронія у Волі Чулчицькій Холмського повіту».²⁹

²⁷ Цит. за: В'ятрович В. Друга українсько-польська війна. 1942–1947. Київ, 2011. С. 71.

²⁸ Кров українська, кров польська ... С 45–46.

²⁹ Цит. за: Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації... С.476–477.

У документі українського підпілля з приводу цих подій підкреслювалося: «Друга форма боротьби поляків проти українців – це створення власних боївок, які при помочі куль і пожеж почали винищувати свідомий український елемент на західноукраїнських землях. Почали це робити в квітні 1942 р. на Холмщині. Польські банди застосовували не тільки індивідуальний терор, але винищують цілі села, палять господарства та вирізують ціле населення, не щадячи жінок і дітей. Спеціально жорстоко проводять ці акції на Холмщині».³⁰

Щораз більші масові напади на населення посилили панічні настрої серед українців та фактично паралізували громадське життя на Холмщині. Ускладнення ситуації викликало відповідну реакцію українського підпілля. У часописі Проводу ОУН «Ідея і Чин» читаємо: «Що торкається терору польських боївок на українських землях, то треба зараз зазначити, що в сучасній війні він є дуже застарілої дати. Це треба підкреслити в ім'я історичної правди та з огляду на польські намагання перекинути відповідальність за польський терор на українців. Отже, масові вбивства провідних українців почали поляки на Холмщині вже в квітні 1942 р., цебто дослівно тоді, коли з українського боку на II. Конференції ОУН було стверджено право польського народу на власну державу та було стремління до порозуміння з поляками. У списку помордованих поляками на Холмщині передовиків нашого організованого життя начислено 394 особи. При тому треба зазначити, що сюди входять тільки визначні постаті нашого громадського життя, цебто провідники народу, проти яких планово був направлений терор польських імперіялістів».³¹

У червні – липні 1942 р. у періодичному виданні ОУН «Бюлетень» з'явилась заява «З приводу Холмських подій», у якій йшлося: «Удар вимірено в ту свідому частину українства, що на Холмщині впродовж останніх літ наросла. Тому жертвою падають священики, учителі, свідомі селяни. Нищать

³⁰ Цит. за: Шаповал Ю. Волинська трагедія і польсько-українські взаємини ... С. 197.

³¹ Літопис Української Повстанської Армії... С. 51–52.

фізично живий елемент на одних теренах, щоби тероризувати рівночасно на других, мовляв, не схочете нам служити, зробимо з Вами те, що зробили на Холмщині». Проте, слід зазначити, що, попри критичну ситуацію, в якій опинилося українське населення Холмщини, керівництво українського підпілля не заклиало до акцій відплати: «Не кличемо нині до відплати, бо ми свідомі, чим воно в сучасний момент могло б скінчитися. Але якщо нищителі думають, що нас в той спосіб знищать – то помиляються. Нас не раз уже нищено вогнем і мечем – ми все-таки видержали, ми все-таки росли...».³²

Надалі, напади на українські установи та їхніх активістів продовжилися. Впродовж лютого – вересня 1942 р. було вбито десять мужів довір'я Українського Допомогового Комітету в ряді сіл Грубешівського повіту – у Малицях, Жулицях, Стрільцях, Гостинному. Окрім того, відомі випадки вбивств учителів у повітах Біла Підляська і Тарногород.³³ Як зауважив російський дослідник Олександр Гогун, поляки влаштовували «терор проти націоналістично налаштованої української еліти, в тому числі і тому, що розуміли: саме в цьому середовищі гніздиться маса «сепаратистів», які мріють про відділення від Речі Посполитої південно-східних окраїн».³⁴ З точки зору українців, поляки нищили їх, використовуючи для цього будь-які можливості. Українці бачили поляків як ворогів у лавах польського національного підпілля, радянських партизанських формувань і навіть німецьких поліційних сил.³⁵

1942 р. з'явився ще один фактор, який суттєво вплинув на ескалацію польсько-українських стосунків на Холмщині – німецька акція переселення

³² Періодичне видання ОУН «Бюлетень». Ч. 6–7. Червень–липень, 1942 р. Електронний архів українського визвольного руху. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/10710/> (дата звернення: 15.09.2021).

³³ Надбужанщина: Сокальщина, Белзщина, Радехівщина, Каменеччина, Холмщина і Підляшшя: Історично-мемуарний збірник. Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка, Торонто (Комісія регіональних дослідів і публікацій), Об'єднання надбужанців, 1989. Т.2. С. 668–672.

³⁴ Гогун А. Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы. Спб. : Издат. дом «Нева», 2004. С. 145.

³⁵ В'ятрович В. За лаштунками «Волині-43» ... С. 75.

українців та поляків задля створення Гімлерштадту – округу, населеного німецькими поселенцями. Колонія мала охопити 116 населених пунктів, з яких передбачалося виселити 110 тисяч польських і українських селян. Українців заселяли на місцях проживання поляків, поляків в основному депортували до спеціальних таборів, а німців селили в українських селах. Це дозволило б створити «захисний пояс навколо німецької поселенської зони», який оберігав би німців від ударів польських партизанів, що дислокувались у білгорайських лісах. Нацисти передбачали, що польський гнів впаде передусім на голови переселених українців.³⁶ В акції виселення гітлерівцями були широко залучені українські поліційні та адміністративні сили. Відібрану ж у поляків за мовчазної згоди нацистів землю поступово почали займати українські поселенці з навколишніх територій. Ці факти дали підстави керівникам польського підпілля вдатися до відплатних акцій проти українців, застосувавши метод збірної відповідальності.³⁷

У документі українського підпілля процес переселення описано так: «Крайсгавптман доручає вислати наступного дня 2–3 членів комітету до села, призначеного на виїзд [...] через годину приїжджає кілька німців та приблизно 25 польських поліцаїв, що немилосердно гонять нещасних людей до місця переселення. Поляків не переселяють на нові колонії, тільки до таборів, спеціально для них побудованих. По приїзді українських переселенців на спорожнену поляками колонію на Білгорайщині, вже першої ночі нападають на них польські банди, що мордують українські родини, а іншим заявляють, щоб забиралися, звідки прийшли [...] Слід відмітити, що при переселюванні поляків німці присилають українську поліцію і наказують в грубіянський спосіб з ними обходитись і навпаки. Поляки використовують ці акції в своїй

³⁶ Мотика Г. Від Волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2013. С.173.

³⁷ Кучерепа М. Причини, хід та наслідки українсько-польського конфлікту на Волині в роки Другої світової війни. *Краснзнавство*. 2013. № 3. С.36.

пропаганді, горлаючи, що це робиться тільки через українців».³⁸ Аналізуючи документ, бачимо яскраве підтвердження тези про те, що німецька окупаційна влада свідомо намагалася спровокувати та підсилити українсько-польську ворожнечу, що їй вдалося.

Окрім того, на німецьку політику цькування обох народів вказував комісар держбезпеки УРСР Сергій Савченко у доповідній записці на ім'я начальника Українського штабу партизанського руху (УШПР) Тимофія Строкача: «Німецькі окупанти, використовуючи поляків у Західній Україні проти українських націоналістів, водночас нещадно розправляються з ними у генерал-губернаторстві, для чого частково використовують проти поляків тих же українських націоналістів».³⁹ У зверненні до українців Грубешівського повіту 25 квітня 1943 р. польське підпілля визнавало, що «спільним ворогом визнаємо німців, які зі своїх цілей наставили в одній околиці українців проти поляків, а в іншій – поляків проти українців, тішаються з боротьби збройної», але далі заявляло таке: «Польща була і буде. Україна була і буде. Але не на землі грубешівській, бо її тут ніколи не було і не буде. Землі грубешівської не чіпайте. Не буде вона ані німецька, ані українська, тільки – польська. Боронити її будемо до останньої краплини крові». Крім того, українцям погрожували: «За кожне виселене за участю української поліції польське село буде спалено два українських села, а за кожного вбитого українцями поляка буде забито двох українців». Вже 6 травня 1943 р. польськими бандами було знищено 6 селян у Молакові, 12 мешканців Стрільців, 4 – Тугані, багато свідомих українців Грубешівщини стали жертвами такого відвертого терору 29 травня.⁴⁰

³⁸ Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА : у 2 т. / Відп. ред та упоряд. В. В'ятрович. Львів : ЦДВР, 2011. Т.1 : Війна під час війни. 1942–1945. С.64.

³⁹ Цит. за: Трофимович В.В., Трофимович Л.В., Смирнов А.І. Холмські події та їх трагічне відлуння на Волині та Галичині в роки Другої світової війни. *Русин*. 2016. № 1 (43). С. 204.

⁴⁰ Сергійчук В. Польсько-українське протистояння на Волині в роки Другої світової війни: причини, перебіг і наслідки. *У пошуках правди: Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг, наслідки» (Луцьк, 20–23 травня 2003 р.)*. Луцьк: Вежа, 2003. С. 163–164.

Слід підкреслити, що польське підпілля – як цивільне, так і збройне – на 1942 р. було достатньо розбудованим і потужним. На Волині та в Галичині створено 264 бази польської самооборони, які підпорядковувалися переважно АК і Делегатурі уряду на край (представництво Лондонського еміграційного уряду в окупованій країні). Із них 142 бази були в Галичині й 122 – на Волині. Тільки в загонах АК на Волині на кінець 1943 р. було 8 тис. вояків, а в Галичині – 27,5 тис. Це не рахуючи учасників інших польських підпільних організацій.⁴¹

Інші дані знаходимо у звіті представника польського уряду з Волині. Зокрема, про те, що там відбувалось активне створення ланок польського руху. Тут існували локальні польські організації, які займалися поширенням підпільної преси і військові формування. У звіті також було вказано, що військові дії велися протягом усього 1942 р. активно, але хаотично.⁴²

Наприкінці 1942 р. ситуація на Холмщині ще більше загострилась. Аналізуючи допит Григорія Пришляка, учасника ОУН, читаємо: «Вкінці 1942 р. на Холмщині польські боївки вжили ряд репресійних заходів щодо українців, звинувачуючи їх у співпраці з німцями, до того ж репресії стосувались не тільки учасників ОУН, але й неорганізованого українського населення. У відповідь на польські репресії щодо українського населення групи нелегалів на Волині, які переховувались у лісах, почали проводити відплатні репресії щодо польського населення, до того ж спочатку це були одиничні випадки, а пізніше озброєні виступи перетворилися в систематичні напади на польські села і з Волині перекинулися на інші області Західної України. Як звинувачення проти поляків висувалась також співпраця з німцями та видача їм учасників ОУН».⁴³

⁴¹ Зашкільняк Л. Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни: проблеми інтерпретації. *«Волинь-43:» міфи і реальність : зб. наук. праць / упоряд. Кучерепа М. М., Шваб А. Г. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. С. 39–40*

⁴² Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. Т. 2. С. 139.

⁴³ Протокол допроса Пришляка Г.В. От 12.02.1945 г. справа «Берлога». Електронний архів українського визвольного руху. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/21815> (дата звернення: 26.08.21).

Тисячі українських втікачів потягнулися через Західний Буг на Волинь. Саме ці біженці були «наочною агітацією», що істотно посилила антипольські настрої волинян-українців і принесла жахливі розповіді про трагедію на Забужжі.⁴⁴ Перші вбивства польських селян на Волині були зафіксовані наприкінці 1942 р. під впливом згадуваних подій на Холмщині та Люблінщині. У березні 1943 р. відбулися масові вбивства поляків у Сарненському та Костопільському районах Рівненської області.⁴⁵

19 квітня 1943 р. на Волині поляки разом із німцями вбили 104 мирних мешканці українського села Красний Сад. Це село стало першим яскравим прикладом розправи поляків спільно із загарбниками над українським мирним населенням. За свідченнями жительок Красного Саду Галини Луцюк і Ганни Шевчук, мешканці польських колоній «наговорили німцям на красносадівців, що вони є бандити». Ще одна українка із села Галина Козік пригадувала: «Якесь відчуття небезпеки все ж тоді відчувалося... Старші люди казали, що їм сні бачилися погані. А поляки, які жили на колонії Маруся, не раз говорили, що ми будемо красити яйця на Пасху своєю кров'ю...».⁴⁶ З цього часу центром українсько-польської війни стала Волинь.

Реальне загострення ситуації виникло у вересні-жовтні 1943 р., коли польське підпілля й інші «не-німці» убили загалом 177 українців. Це було пов'язано з припливом польських біженців із Волині та початком антипольських дій ОУН і УПА на Холмщині. Перші втікачі з-за річки Буг прибули до Люблінського дистрикту вже в червні 1943 р., коли в Грубешівському повіті зареєстрували до 2 тис. біженців із Волині. До вересня 1943 їх кількість досягала 20 тис.⁴⁷

⁴⁴Трофимович В. Українці та поляки на Холмщині... С. 230.

⁴⁵Кучерепа М. Причини, хід та наслідки... С. 36.

⁴⁶Бондарук Л., Зек Б., Яцечко-Блаженко Т. Проект «Україна»...С. 289.

⁴⁷Шуміло М. Події на Холмщині та генеза польсько-українського конфлікту на Волині в 1943 р. *Волинь-43: міфи і реальність.* / упорядники М.М. Кучерепа, А.Г. Шваб. Луцьк :Вежа-Друк, 2019. С. 112.

Підтвердження того, що конфлікт на Волині значною мірою був спровокований потраплянням сюди вісток про антиукраїнські акції на Холмщині, можна знайти у багатьох документах. Наприклад, в аналітичному документі «Українська справа» про з'ясування причин загострення конфлікту на Волині читаємо: «Коли ми звернулися до двох найвизначніших українських діячів у Варшаві з проханням пояснити причини волинських подій, то вони навели приклади здійснення польською гранатовою поліцією в Холмському повіті, за німецьким дорученням, репресій проти українських сіл як можливу причину подій на Волині».⁴⁸ Цікавими з цієї точки зору також є спогади сучасників подій. Наприклад, Феодосій Бохотниця згадував: «У нас (на Волині) було тихо, але ми почули з Холмщини, що там біда – поляки б'ють, нищать наших українських людей. Дітей не щадять, жінок – усіх підряд. Як дійшло все це до нас, у наших селах стали збиратися хлопці, рішати: Давайте допоможемо, бо там біда! Холмщину палять і б'ють!».⁴⁹ Михайло Подворняк згадував: «Невідомо чи ті чутки були правдиві, але вони запалювали наших людей ненавистю до поляків. Розуміється, що в усьому тому була німецька рука, а може й рука більшовиків, щоб звести ті обидва поневолені народи до взаємної боротьби. Тому німці в генеральному губернаторстві тримали українську поліцію для втихомирення польських повстанців, а на Волинь прислали поляків. І розпалилася між поляками і українцями нікому не потрібна братовбивча боротьба».⁵⁰

На зв'язок між подіями на Холмщині та Волині вказано в комунікаті Проводу ОУН(б) у вересні 1943 р. на тему українсько-польських відносин. Про це також писав у відомій статті «Куди йдуть поляки», опублікованій на початку 1944 р. в журналі «Ідея і чин», його редактор Мирослав Прокоп. Ця

⁴⁸ Цит. за: В'ятрович В. Друга українсько-польська війна... С. 101.

⁴⁹ Кров українська, кров польська... С.127.

⁵⁰ Подворняк М. Вітер з Волині. Спогади. Вінніпег: Волинь, 1981. С. 175.

стаття мала переважно пропагандистський характер. Проте, ці матеріали офіційно стверджують, що «Волинська різня» спричинена масовими вбивствами українських лідерів, здійсненими польськими боївками на Холмщині в 1942 р.⁵¹

У 1944 р. протиборство сягнуло найбільшого розвитку на Холмщині та в Галичині й, разом із тим, не згасало на Волині. Найкривавішими стали атаки Армії Крайової (АК) на Сагринь, Турковичі, Шаховичі, Малиці, Ласків та низку інших сіл у березні 1944 р. Очевидці тих подій розповідають про нечувану жорстокість їх проведення. Це не була випадкова сутичка з боївками сільської самооборони, а планомірне винищення українців Холмщини, аби заблокувати поширення впливів ОУН та УПА.⁵² Конфлікт на Холмщині тривав аж до 1947 р.

Отже, можна зробити висновок, що інформація про спровокований гітлерівцями польський терор проти українського населення Холмщини, потрапивши на Волинь, стала одним з важливих факторів, що призвели до трагедії.

ВИСНОВКИ ДО 1 РОЗДІЛУ

Здійснений аналіз причин міжетнічного конфлікту на Холмщині дає змогу дійти висновку, що тривала відсутність у поляків та українців власних держав, з чітко окресленими кордонами, стала коренем кровопролитного конфлікту. Окрім того, на антагонізм впливала низка чинників.

Зокрема, умови міжвоєнної Польщі, в якій українці почували себе ніби у колонії, призвели до загострення українсько-польських суперечностей.

⁵¹ Шуміло М. Події на Холмщині ... С. 105

⁵² Спогади. *Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади* / Гол. ред. кол. Ярослав Ісаєвич. Львів, 2003. С. 729.

Несправедливість й утиски українців були відчутні в політиці, культурі, економіці і духовності. Особливо важким ударом для українського населення було руйнування храмів у 1938 р. Як наслідок, поступово наростали взаємна недовіра і вороже ставлення між українцями та поляками.

Із початком Другої світової війни ситуація ускладнилася. Німецька політика щодо українців у Генеральному Губернаторстві не була послідовною, вона змінювалася в залежності від військово-політичної ситуації. Намагаючись використати загострення українсько-польських суперечностей, нацистська окупаційна адміністрація надала українській інтелігенції кращі, порівняно з поляками, можливості для розвитку. Тому останні наприкінці 1941 – на початку 1942 р. почали активні антиукраїнські дії.

1942 р. став роком ескалації українсько-польського конфлікту на Холмщині та перетворення останнього на справжню війну. Щоразу більш масові напади на населення посилили панічні настрої серед українців та фактично паралізували громадське життя на Холмщині. Новини про спровокований гітлерівцями терор проти українського населення Холмщини, потрапивши на Волинь, стали одним із важливих факторів, що призвели до трагедії, яка потім перекинулась на територію Галичини.

РОЗДІЛ 2

ЕСКАЛАЦІЯ КОНФЛІКТУ НА ВОЛИНІ ТА В ГАЛИЧИНІ: СТИХІЙНИЙ ФАКТОР ТА РУШІЙНА СИЛА

2.1 Антипольська акція на Волині

Апогею українсько-польський конфлікт на Волині досяг у 1943 р. Дослідники зазначають: «Спочатку дії українських повстанців було спрямовано проти польських співробітників німецької адміністрації, котрі працювали в службах охорони лісів, шляхів сполучень та держмаєтків (лігеншафтів). Поступово вони поширилися і на польську сільську людність, причому як на колоністів міжвоєнного періоду, так і на польське населення, яке оселилося тут давніше». У лютому 1943 р. антипольські акції розпочались у Сарненському, Костопільському, Рівненському та Здолбунівському повітах. Вже у червні вбивства розповсюдилися на Дубенський, Кременецький та Луцький повіти, у липні – на Горохівський, Володимир-Волинський та Ковельський, а наприкінці серпня – на Любомльський.⁵³

У звіті про ситуацію на Волині від 7 жовтня 1943 р. місцевого окружного представника польського еміграційного уряду К. Банаха йшлося про те, що «мордування поодиноких осіб і родин польського походження відбувалося вже протягом 1942 р., але від початку 1943 р. набуло масового характеру. Кількість польських жертв з вини українських боївків на жовтень 1943 р., за підрахунками членів волинської Делегатури польського уряду, складала понад 15 тис. осіб». Далі він зазначив, що «тривалий час українці на Волині не мали якогось однозначного ставлення до Польщі і поляків. Натомість вороже ставилася до поляків та частина української громадськості, котра перебувала на боці німців і у співпраці з ними створювала органи місцевого самоврядування та поліції. Ці українці прибули на Волинь з Галичини». Зрештою, К. Банах підкреслював, що «ні бандерівці, ні більшовики, ні німці були не в змозі зупинити антипольську акцію, до якої самі підштовхнули українські маси. Щодо зусиль в цьому напрямку командування УПА, радянських партизанів і місцевих німецьких гебітскомісарів, то навряд чи вони

⁵³ Ільющин І. Трагедія Волині. *Волинь 1943. Сімдесята річниця злочину*. Київ: Польський інститут у Києві, 2013. С. 10 С. 9–13.

були достатніми».⁵⁴ У листівці командування УПА за червень 1943 р. зазначено: «Якщо на українських землях вибухне нова Гайдамаччина чи Коліївщина, то відповідальність за неї спадає цілковито й виключно на ті круги, що завели польську визвольну політику в протиукраїнській табір московського та німецького імперіялізмів і діють сьогодні на українській території як прислужники Москви й Берліну проти українського народу».⁵⁵

За підрахунками Владислава та Еви Семашків, з лютого по червень 1943 р. на Волині загинуло близько 9 тисяч поляків. Майже 4 – у Костопільському та Сарненському районах.⁵⁶ Саме на літо 1943 р. припадає пік антипольських акцій на Волині. За деякими даними, на початку липня бандерівці повідомили кожне польське село, щоб його мешканці протягом 48 годин «вибралися за Буг або Сян – інакше смерть». Керівництво польського підпілля видало сувору директиву, в якій зобов'язало всіх поляків залишатися на місці свого довоєнного проживання, для того, щоб Польща не втратила Волинь. Зранку 11 липня 1943 р. загони УПА, бульбівців і мельниківців одночасно напали на десятки польських поселень у трьох повітах: Ковельському, Горохівському та Володимирському. Досі серед учених точаться дискусії щодо того, чи була акція 11 липня підготовлена керівництвом УПА, а чи радянською і німецькою агентурою в УПА. Наприклад, польський дослідник Владислав Філяр наводить цитату з усного наказу Дмитра Клячківського про «ліквідацію польського елемента» на Волині.⁵⁷ Проте реальних документів, які б однозначно засвідчували наявність будь-якого наказу командування УПА про знищення польських сіл, не знайдено.⁵⁸ Відповіддю на події 11 липня стали масові напади на українські села. У звіті за вересень 1943 р. з Волині зустрічаємо такі

⁵⁴ Гльюшин І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. Київ, 2003. С. 179–182

⁵⁵ Цит. за: В'ятрович В. Друга українсько-польська війна... С. 116.

⁵⁶ Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. Wyd. III. T. 1. Warszawa: Wydawnictwo von borowiecky, 2008. S. 1045.

⁵⁷ Filar W. Wołyń 1939–1944. Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie. Toruń, 2004. S. 99.

⁵⁸ Кучерепа М. Причини, хід та наслідки... С. 37.

дані: «Поляки з Білина у кількості 40–50 осіб, частинно озброєні зброєю, а часто з вилами, косами і сокирами напали на с. Руду, забили понад 20 осіб і багатьох поранили»⁵⁹. Війна почала набувати масового характеру, до неї активно долучалося цивільне населення, яке використовувало домашній реманент замість зброї. Польські бойовики спалили села Стенжаничі, Яковичі, Пташино, Салиське, Клечковичі, Туровичі, Клевецьк та Висоцьк. Втрати обох сторін у збройних сутичках були різними у різний час. Якщо в липні 1943 р. було більше польських жертв, то у жовтні – українських. Зокрема, у описах, які фіксували точну кількість втрат наводились такі дані: «У жовтні українці втратили вбитими 855 осіб, а поляки – 213».⁶⁰

Винищення польського населення на Волині змусило десятки тисяч поляків утікати на захід, у Польщу. Польська підпільна влада намагалася стримати цю втечу з допомогою листівок (летючок), у яких наголошувалося: «Польська Волинь не буде польською без присутності польського населення». В одній польській листівці йшлося: «За кільканадцять днів мине рік від кривавої неділі 11 липня 1943 р., коли свавільні українські банди по-звірячому вбивали сотні поляків на Волині... Українці, п'яні від крові, далі знищують поляків заради самої насолоди від убивства... Якийсь страшний нелюдський шал охопив звиродніле українське суспільство, яке свою історію пише кров'ю й пожежами, бажаючи одного – прославитися як суспільство катів і злочинців».⁶¹

Злам 1943–1944 років характеризувався подальшим наростанням конфлікту. Розпочалась справжня війна між підпільними арміями обох народів. Польські підпільні сили в перші місяці 1944 р. створили 27-у

⁵⁹ Польсько-українські стосунки у документах ... С. 91.

⁶⁰ Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. Київ, 2003. С. 85.

⁶¹ Цит. за: Косик В. Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942–1944). *Український визвольний рух: наук. зб.* Львів, 2003. Зошит 2. С. 106.

Волинську дивізію АК, як наслідок: «До дня 15.03.1944 року з рук ляхів впало в районі Верба понад 600 осіб. Населення знаходиться в справді критичному положенні. Все майно, яке було, забрали ляхи, а люди тиняються по лісах обдерті і голодні. Такий стан триває вже коло 2 місяців»⁶². Від січня до березня 1944 р. вояки Волинської дивізії АК провели шістнадцять збройних зіткнень із українцями. Дослідники визнають, що операції проти УПА у цей період були успішними. Завдяки їм було розширено оперативний простір дивізії, захищено польські тили від раптового нападу українців.⁶³ Відтепер, у польсько-українських стосунках у дедалі більшому масштабі почав поширюватися принцип «збірної відповідальності», яка «зводилася до вбивств за сам факт, що ти українець або поляк. Це створювало таку тяглість подій, в якій вже не було зрозуміло, яка акція є відплатою і за яку».⁶⁴

Варто зазначити, що події на Волині мали свою особливість. Об'єктом збройних акцій стали, головним чином, польські цивільні селяни. За підрахунками польських дослідників, внаслідок обопільної ворожнечі тільки впродовж 1943 р. загинуло щонайменше 35 тис. поляків, з яких близько 18 тис. із встановленими прізвищами (на думку польської сторони, це виключно жертви ОУН і УПА), а українців – до 1–2-х тисяч.⁶⁵ За українськими підрахунками, від «рук польських воєнізованих формувань» загинуло 1454 українці, з них 1244 особи встановлені за прізвищами.⁶⁶

Поляки брали участь в антиукраїнських акціях на Волині в 1943–1944 рр., перебуваючи у складі як німецьких окупаційних органів, так і різних за

⁶² Польсько-українські стосунки у документах ... С. 104.

⁶³ Мотика Г. Від Волинської... С. 123.

⁶⁴ Sowa A.L. Stosunki polsko-ukraińskie ... S. 167.

⁶⁵ Гльюшин І. Волинська трагедія... С. 167.

⁶⁶ Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр.: Українські і польські жертви збройного протистояння. Львів, 2003. 189 с.; Ольховський І. Кривава Волинь...; Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 рр.: Любомльський і Шацький райони / Упор. І.Пущук. Луцьк, 2011. 318 с. Загалом дані українських дослідників стосовно кількості жертв у Володимир-Волинському, Любомльському та Шацькому районах корелюються між собою, різниця в кількості жертв незначна.

характером патріотичних військових формувань. Спочатку вони намагалися бути більше задіяними в легальну громадську роботу та займали адміністративні посади. Про останні в одному з німецьких документів, зокрема, зазначено: «...Німецькими службами встановлено, що поляки в своїх діях керуються певними вказівками, а саме: 1. Поляки мусять вступати в створені німцями органи влади, домагатися довіри з боку їх керівництва та непоміченим шляхом спрямовувати на користь поляків заходи і постанови німецької влади. 2. Кожен поляк, що знаходиться на службі, повинен піклуватися про те, щоб допомогти іншим своїм співвітчизникам проникнути в ту чи іншу німецьку установу. 3. Сіяти недовіру німецької влади до українців та підштовхувати їх до репресій проти останніх».⁶⁷

Загалом, конфлікт на Волині тривав до весни 1944 р., коли відбувся перехід фронту. Під час боїв у січні – березні 1944 р. між АК і УПА були жертви серед цивільного населення, головним чином, українці. Підрахунки деяких польських дослідників показують, що упродовж 1943–1944 рр. на Волині між загонами АК і польськими самооборонними базами, з одного боку, та УПА, з іншого, відбулося близько 150 збройних боїв та сутичок, під час яких з обох сторін загинуло щонайменше по кількості бійців. Щонайменше 2000 цивільних українців загинуло внаслідок дій польських військових формувань, що підпорядковувалися АК.⁶⁸ З початком 1944 р. польсько-українське протистояння перекинулося на Галичину, а в 1945–1946 рр. – на Засяння. Конфлікт поширився на величезні території й тривав до 1947 р., коли польський та радянський тоталітарні комуністичні режими зробили спробу розв'язати його депортацією поляків та українців. Його наслідки були надзвичайно різкі. Це десятки тисяч жертв серед мешканців цих теренів, це величезна кількість знищених будинків, костелів, пам'яток культури, це

⁶⁷ Лисенко О. Українсько-польський конфлікт. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2007. Вип.16. С. 5–6.

⁶⁸ Гльюшин І. Волинська трагедія... С. 241.

глибокий відбиток у суспільній та національній свідомості поляків та українців.

Як стверджують дослідники: «Антипольська акція на Волині потрапила на «сприятливий» ґрунт суспільної ненависті до поляків з боку українського населення, в очах якого останні виступали окупантами, гнобителями, колонізаторами і колаборантами. У масовій свідомості більшості українців польська офіційна політика витворила категорично негативне ставлення до Польської держави. Терор розвивався стихійно і масово як реакція на роки польського режиму на Волині, як наслідок перебування в умовах постійної напруженої атмосфери й страху перед репресіями режимів, що приходили і відходили, як стихійна та підсвідома спроба одним ударом розв'язати гордіїв вузол протиріч».⁶⁹

Отже, у подіях на Волині 1943–1944 рр. соціальний фактор відіграв значну роль. Головним мотивом для більшості українців, які підтримували боротьбу українських повстанців, була в першу чергу поведінка їхніх супротивників – з одного боку, німецьких окупантів, з іншого – поляків. Саме жорстка окупаційна політика та утиски українців у всіх сферах суспільного життя підштовхували приєднатись до рядів підпільників та повстанців звичайних селян. Останні були основою української нації та рушійною силою українсько-польського конфлікту.

2.2 Активізація антиукраїнських дій на Галичині

⁶⁹ Каліщук О. Стереотипні уявлення та ментальність як чинник ескалації українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни. *Краєзнавство*. 2013. № 3. С. 56.

Ситуація в Галичині дещо відрізнялася від подій на території Волині. Тут діяльність польського підпілля активізувалася з 1942 р., одночасно із діяльністю українського. Наприклад, інформацію про українців – жертв конфлікту в Галичині можна знайти ще у звітах із весни 1942 р. В огляді суспільно-політичного життя на західноукраїнських землях знаходимо таку інформацію: «Вже в місяці квітні з усіх закутин краю сітка сигналізувала оживлення діяльності польського підпілля, що виявилось в нападах на магазини та саботаж, зокрема на залізниці. Діяльність польського підпілля була тоді спрямована проти українців. Від протиукраїнської усної і писаної пропаганди (летючки, написи на будинках і парканах), інтриг в державних установах і урядах попередніх місяців польські чинники перейшли в квітні до чинних протиукраїнських виступів до терору включно (вбивство двох осіб в Чортківщині, вбивство в Бучачі)».⁷⁰

Щобільше, в огляді подій за липень 1942 р. польські боївки вже кваліфікуються як банди: «На терені Перемишльського повіту виступи банд були спрямовані проти українських кооператорів, поліцейних станиць, а на інших теренах проти поодиноких громадян в грабіжницьких цілях (передусім харчів)».⁷¹ Керівництво АК було занепокоєне розвитком українського руху. У вказівках за жовтень 1942 р. читаємо: «З метою запобігання можливому виступу українців слід знешкодити всіх їх провідників, в кожному разі ізолювати».⁷²

Варто зазначити, що окупаційний режим в Галичині був м'якший, він не спричиняв такого сильного стихійного спротиву населення, як це було на Волині. Оскільки позиції ОУН(б) тут були сильнішими, це дозволяло опановувати складні ситуації та уникати неконтрольованих стихійних заворушень.

Проте, у Галичині ситуацію радикально змінили радянські партизани. У зв'язку зі спробою великого з'єднання на чолі із Сидором Ковпаком прорватися в

⁷⁰ Цит. за: В'ятрович В. За лаштунками «Волині-43»... С. 80–81.

⁷¹ Польсько-українські стосунки у документах ... С. 59–60 .

⁷² Цит. за: Motyka G. Od rzezi Wołyńskiej do akcji «Wisła». Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947. Kraków, 2011.S. 79.

Карпати, керівництво ОУН(б) було змушене почати розбудову повстанської сітки відділів. «Рейд розбудив приспану стихію і в краї спалахнула українсько-польська боротьба» – чи не першим висловив цю тезу Володимир Кубійович, який у своїх спогадах стверджував, що спокійні часи закінчилися після рейду більшовицької партизанської групи Сидора Ковпака у липні 1943 р.⁷³ Із появою червоних партизанів змінилась і діяльність польського підпілля. У звіті українських підпільників знаходимо такі дані: «Рейд більшовицької партизанки скріпив віру поляків у скорий провал німецької держави і у можливість виникнення польської держави». Також стверджувалось, що влітку 1943 р. почалося формування польських збройних загонів чисельністю 15–30 бойовиків. Крім того, в Галичину були скеровані групи із центру Польщі, місцеві сили нарощувались. Отже, поляки планово готували себе до боротьби за українські землі.⁷⁴

В українських повстанських звітах від другої половини 1943 р. простежується інформація про суттєве загострення в польсько-українських стосунках у Галичині: «Українство, навпаки, чим раз більше накипає ненавистю до поляків до тої міри, що кожної хвилини готові вирізати поляків до кореня і не буде засміливим твердженням, коли скажу, що якраз на тому відтинку українські маси здібні перевести в чин».⁷⁵

Вагомий вплив на посилення напруженості міжетнічного конфлікту в Галичині справила одержана тут інформація про антипольські виступи на Волині. У підпільному звіті від липня 1943 р. зазначалось, що поляки значно активізувались після Волинських подій, було багато польських втікачів з Волині, найбільше у прикордонних повітах Сокаль, Радехів. «Поляки роз'юшені на українські виступи на Волині, дихають на українців полум'ям ненависті і жадобою відплати...».⁷⁶

⁷³ Каліщук О. Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині ... С.123.

⁷⁴ Цит. за: В'ятрович В. Друга українсько-польська війна...С. 134.

⁷⁵ Польсько-українські стосунки у документах...С.108.

⁷⁶ Там само. С. 108.

Політика стримування ОУН на Галичині не завжди сприймалась. У звіті українського підпілля читаємо: «Тяжко нам говорити, а тим більше щось конкретного зробити по злагідненні відносин на польсько-українському відтинку. Українське суспільство зараз цього зрозуміти не може, бо воно бачить, як сильно поляки в наступі активні. Це може статися тоді, коли б поляки з зайнятих дотепер своїх позицій відступили. В таких умовах тяжко провадити тактичну лінію на протипольському відтинку, а це головне наслідком її зламання на терені Волині і шовіністичного наставлення польської поліції, якій все сниться імперіялістична Польща і яка не хоче бачити зросту сили українського народу».⁷⁷ Таким чином, звіти українського підпілля свідчать про існування певної «тактичної лінії» щодо поляків в Галичині, щобільше, вказано, що її не вдалося дотриматися на Волині. Це є ще одним доказом того, що антипольські акції на Волині, які перекинулись на Галичину, мали стихійний неконтрольований характер.

Слід зазначити, що українське підпілля робило спроби втримати під контролем ситуацію в Галичині і після надходження інформації із Волині. У липні 1943 р. з'явилась спеціальна листівка Проводу ОУН до польського населення. «Спільна доля, яка злучила нас сьогодні і наша спільна боротьба проти загарбників Берліна і Москви за власні держави, вимагають порозуміння обох народів. Український нарід є завжди готовий до такого порозуміння. Ми не маємо ворожих намірів по відношенні до польського народу і не хочемо ані одної п'яди польської землі. Ми визнаємо право кожного народу на самоозначення і на власну державу. Наше відношення до польського народу є сперте на приязні й бажанню співжиття».⁷⁸ Попри це, польські підпільники категорично не сприйняли заяву ОУН як спробу залагодження протиборства.

Ще одна спроба переговорів відбулась з польської ініціативи у серпні – жовтні 1943 р. у Львові. Його учасниками були «представники Проводу ОУН

⁷⁷ В'ятрович В. Друга українсько-польська війна... С.137

⁷⁸ Польсько-українські стосунки в документах...С. 110.

Михайло Степаняк, Іван Гриньох та Євген Врецьона, з польського – уповноважені комендантом «Збройних сил краю», підпорядкованих лондонському еміграційному уряду».⁷⁹ Під час проведення цих перемовин, для засвідчення власної офіційної позиції, Провід ОУН опублікував спеціальний комунікат. У ньому знаходимо такі рядки: «Польсько-українська різня лежить сьогодні в інтересі Німеччини, а в першу чергу в інтересі більшовицької Москви, яка шляхом взаємного фізичного винищування українців і поляків змагає до тим легшого поневолення обох народів та заволодіння їхніми землями. Провід ОУН самостійників-державників осуджує акти взаємних масових убивств, звідки вони не походили б, і взиває все українське громадянство бути чутким на ворожу інспірацію та дотримуватись постави, яку диктує інтерес національно-визвольних змагань українського народу».⁸⁰

Проте і ця спроба була невдалою. Варто зазначити, що численні листівки та інструкції ОУН і УПА, які поширювалися на Волині й в Галичині в 1943 р., яскраво показують, що антипольський фронт став результатом боротьби німецьких окупантів і радянських партизанів, які виступали союзниками польського населення в його конфронтації з українським підпіллям.

Пропагандистська війна між українськими та польськими підпільниками продовжувалась. Як реакцію на листівки українського підпілля «Крайова репрезентація політична» опублікувала 30 липня 1943 р. відозву до українців. Документ був переповнений закидами щодо українців за співпрацю з німцями, а також погрозами покарати підпільників, як тільки буде відновлено Польську державу. Цікаво, що існувала і заява польського уряду у якій позитивно оцінювались прагнення українців до власної державності. Проте разом із тим зазначалося, що вони ніколи не відмовляться від східних земель Речі Посполитої,

⁷⁹ Поляки і українці між двома тоталітарними системами. Ч.1... С. 250–272

⁸⁰ Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Книга четверта: Документи і спогади / упоряд. П. Й. Потічний. Львів; Торонто: Літопис УПА, 2001. С. 363–365.

де Польська Нація упродовж століть жила та чинила величезний цивілізаційний та економічний вплив.⁸¹ Зрозуміло, що така заява не сприяла покращенню стосунків між двома народами. До того ж, польське підпілля видало «Відкритий лист до «Крайової репрезентації політичної»», у якому піддали гострій критиці будь-які спроби примирення. «Ще не поросли травою могили тисяч помордованих українською рукою наших братів і сестер, ще не поглинула земля крові свіжих жертв Волині, а тут звучать із ваших вуст слова про забування кривди»⁸². Польський дослідник Р. Тожецький влучно назвав звернення Крайової репрезентації політичної «забавами з вогнем і провокацією, яка тільки підлила олії у вогонь українсько-польського конфлікту».⁸³ Взаємна недовіра не могла не вплинути на хід переговорів, які знову завершилися безрезультатно і не змогли зупинити обопільну підготовку до можливого переходу протистояння у масовий збройний конфлікт.

Щодо стримувальної політики ОУН в Галичині, то цікаві факти можна віднайти і у звітах польського підпілля. Наприклад, в одному з них, за літо 1943 р., вказано «що території, які, вважалось, найбільше опановані Бандерою, не виказують сигналів виступів проти поляків (Бережани, Перемишляни, Сколівщина, Дрогобиччина, Яворівщина)».⁸⁴ В цілому впродовж 1943 р., незважаючи на поодинокі спалахи, політика, спрямована на не розгортання кривавого конфлікту в Галичині та стримування третього фронту, була реалізована. 1943 рік у Галичині – лише пролог до війни, котра розгорнулася тут наступного, 1944 року.

Слід зазначити, що з початку 1944 р. продовжилася започаткована ще в попередні місяці 1943 р. акції опанування лісових масивів Галичини українським

⁸¹ Відозва Краєвої Політичної Репрезентації до українського народу (30 липня 1943 р.) *І. Культурологічний часопис. Волинь 1943. Боротьба за землю*. Львів, 2003. С. 80.

⁸² В'ятрович В. За лаштунками «Волині-43»... С.158–159.

⁸³ Torzecki R. Polacy i ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993. S. 272.

⁸⁴ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів... С. 234.

підпіллям. Для цього, крім створення власних баз і опорних пунктів у лісах, проводились заходи з усунення польської присутності у лісничівках та гаївках. «Дня 17 січня 1944 року, вечер, – читаємо в одному з повстанських звітів, – розпочалась акція на поляків, у тій акції згинуло 18 осіб польської національності і згоріло 18 господарств, в часі, коли будинки господарські горіли, почали вистрілювати набой крісові і гранати, а на гарищах знаходились спалені скоростріли і кріси».⁸⁵ Отож, можна зробити висновок, що операція не мала ще масового характеру і була спрямована проти ймовірних озброєних осередків поляків.

Проте, з часом конфлікт набирав все нових обертів. У звіті ОУН зі Львова за березень 1944 р. повідомляється про українсько-польський фронт: «Так, це не пересада, і у звіттовому періоді ми мали тут щось в роді малого фронту. На тлі тих відносин поляки відчували себе «моцними» до тої міри, що формально війну оголосили українцям».⁸⁶ Подібна активізація спричинила зростання кількості антипольських акцій. Однією з найвідоміших була атака УПА на село Ганачів (Ханачів) – опорний пункт польського підпілля.

У 1944 р., коли українсько-польський конфлікт перекинувся на землі Галичини, розпочалась справжня пропагандистська війна проти поляків. Газета УПА «Ідея і чин» писала, що «польська верхівка підбурила поляків проти українців, організувавши терор і винищення українського населення». Тут же підкреслювалося, що «польська верхівка не визнає прав українського народу на власну державність і заперечує його право на західноукраїнські землі».⁸⁷

⁸⁵ Польсько-українські стосунки у документах...С. 120.

⁸⁶ Цит. за: В'ятрович В. Друга українсько-польська війна. С. 158–159.

⁸⁷ ЗашкільнякЛ. Українсько-польські стосунки на Волині і в Галичині в 1939–1944 роках: міжнаціональний конфлікт чи неоголошена війна. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини* / Гол. ред. Л. М. Алексієвцев. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. Вип. 5. Ч. 2. С. 93.

У 1944 р. конфлікт на Галичині досяг свого апогею. Через активні дії УПА поширилась справжня паніка серед поляків. У повстанському звіті читаємо: «Польське населення до краю перелякане нашою діяльністю і масово втікає з сіл до міст, поширюючи вістки, що українці хочуть вирізати усіх поляків. Такі звістки викликають зовсім зрозумілу паніку, які побільшує ще жах перед відплатою за численні доноси і провокації».⁸⁸ Антипольські виступи супроводжувалися пропагандистською кампанією українського підпілля. Потрібно було створити більший розголос, щоб таким чином змусити інших поляків покидати західноукраїнські землі. У багатьох українських та польських звітах від зими – весни 1944 р. подається інформація про масову втечу польського населення. Керівництво польського підпілля розцінювало цю тенденцію негативно, а тому давало чіткі інструкції про неприпустимість залишення поляками «теренів Східної Малопольщі». Місцеве польське населення не підтримало таку політику: «Наказ, що забороняє евакуацію, може розглядатися лише як прояв розпачу: загинуло стільки, то нехай гине решта. Крім такого коментування наказу цивільним населенням, інші коментарі подають це як приклад цілковитого безсилля правлячих кіл. На мою думку, ми повинні врятувати і вивести те населення, яке не має жодної надії на порятунок, а залишити тих, хто має умови для збереження життя».⁸⁹ Зважаючи на такі настрої у польському суспільстві на західноукраїнських землях, місцеві підпільники зверталися до керівництва задля термінового скасування наказу і початку евакуації.⁹⁰

До травня 1944 р. в Галичині тривала запекла війна між підпільними рухами обох народів. В окремих районах видавались листівки із закликом негайно залишити територію або українцям, або полякам, проте, вони були «елементом психологічної війни і залякування». Масштабних дій, спрямованих на усунення населення, не розпочинали ні українські, ні польські підпільники. Попри не надто

⁸⁸ Польсько-українські стосунки у документах... С. 121.

⁸⁹ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів... С. 199.

⁹⁰ Там само. С. 205.

активний, порівняно з іншими теренами, перебіг польсько-українського конфлікту в першій половині 1944 р. в Галичині, кількість постраждалих була доволі значною. Документ АК 1944 р. вказує, що на той момент встановлено 5 тисяч жертв серед поляків. При цьому зазначено, що найбільшими були втрати у повітах Рогатин, Підгайці, Бережани, Перемишляни.⁹¹

Подальше загострення польсько-українського протистояння та швидке наближення фронту змусили керівництво українського підпілля до прийняття радикального рішення щодо усунення польського населення з українських теренів. Гжегож Мотика наводить наступні дані: «ОУН(б) у Східній Галичині вже в другій половині 1943 р. взялася вибивати так званий польський актив (ксьондзів, учителів, лісників). Наступним етапом були напади на обрані польські села, передусім ті, у яких існувала сильна самооборона. Найпізніше в березні 1944 р. Головне Командування УПА видало розпорядження розпочати на початку квітня масову акцію вигнання поляків по всій Східній Галичині. У травні 1944 р. це розпорядження разом із інструкцією, як має виглядати вигнання поляків, знову було розіслано до провідників УПА». У розпорядженні читаємо: «З огляду на офіційне становище польського уряду у справі співробітництва із советами, з наших земель поляків слід усувати. Прошу це розуміти так: наказати польському населенню переселитися на чисто польські землі. Якщо воно цього не зробить, тоді вислати боївки, які будуть ліквідувати мужчин, а хати і майно палити (розбирати). При цьому ще раз звертаю увагу на те, щоб поляків закликати залишити землю і щойно опісля ліквідувати їх, а не навпаки (прошу на це звернути особливу увагу)».⁹² Починаючи з травня 1944 р. антипольські акції регламентувались за цими вказівками. Як бачимо, завданням, яке ставили перед собою українські підпільники, було усунути польське населення за допомогою виселення.

⁹¹ Armia Krajowa w dokumentach. 1939–1945. T. III. Kwiecień 1943 – lipiec 1944. Londyn, 1976. T. III. S. 397.

⁹² Цит. за: Мотика Г. Від Парослі до Бородиці. «Антипольська акція» ОУН(б) та УПА в 1943–1945 роках. *Волинь 1943. Сімдесята річниця злочину*. Київ: Польський інститут у Києві, 2013. С. 6–7.

Акція виселення поляків навесні 1944 р. супроводжувалася спеціальною пропагандистською листівкою «До польського населення на Західноукраїнських землях», датованою 12 червня 1944 р. «В ім'я історичної правди пригадуємо, що на корінних польських землях не згоріло ні одне польське село, підпалене українською рукою, не впала неповинно ні одна польська жертва. Простягнену українським народом руку ви відкинули. За гостинність на українських землях ви відплатилися звірським мордуванням сотень і тисяч мирного населення українського і спаленням сотень сіл. Не дивуйтеся тепер, що гнів і обурення українського народу не має меж».⁹³ Поляки залишали Галичину не лише через українські акції, але й через прихід радянської влади. Для польського підпілля діяти в нових умовах було неможливо.

Дослідники звертають увагу на важливий аспект діяльності АК, зокрема: «У період з жовтня 1943 р. до березня 1944 р. польське підпілля настільки зав'язло у протистоянні з українським рухом опору, що основна мета його роботи – боротьба з німецькими окупантами – перемістилась на задній план, і з усього було видно, що АК змістила акценти у визначенні головного ворога. Однак варто зауважити, що всі без винятку успішно реалізовані терористичні акції польського підпілля проти гітлерівців мали виразний український підтекст, оскільки їх свідомо проводили з метою завдати шкоди не тільки українському підпіллю, а й мирному українському населенню шляхом ініціювання німецьких пацифікацій».⁹⁴

Про дії польських підпільників під час антиукраїнських акцій дізнаємося зі свідчень їхнього учасника: «В квітні 1944 року, коли я був призначений комендантом ліквідаційного загону, то колишній комендант Станіславського інспекторату, даючи мені завдання з організації набігів на українські села,

⁹³ В'ятрович В. За лаштунками «Волині-43»... С. 199.

⁹⁴ Ханас В., Гайдай О. Диверсійна і терористична діяльність Армії Крайової проти українського населення під час німецької окупації Галичини. *Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (21–22 листоп. 1996 р.) Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаніка / відп. ред. П. Федорчак. Івано-Франківськ: Плай, 1997. С.311*

пояснив, що у зв'язку з наближенням фронту й перспективою звільнення Західної України від німецьких окупантів АК має знищити якомога більшу кількість українського населення і цим полегшити в майбутньому відновлення Польщі в кордонах 1939 року за наявності більшості польського населення, що проживало у Західних областях України. Набіги на українські села проводилися за ретельно розробленим планом, із включенням до складу ліквідаційного загону в якості провідника когось із поляків – жителів села, на яке планувався напад. В нічний час загін заходив у село, у вікна частини домів, в яких проживали українці, закидали гранати, іншу частину будинків підпалювали. Коли жителі вибігали з палаючих будинків, то учасники ліквідаційного загону розстрілювали їх з автоматів та гвинтівок».⁹⁵

Зміна політичної ситуації на кінець 1944 – початок 1945 рр. призвела до поступового згасання польсько-українського конфлікту на Галичині. Згідно зі звітом польського підпілля, за період 20 грудня 1944 – 15 січня 1945 р. вбито 700 поляків на Тернопільщині, а жертвами антипольських акцій стали 130 осіб у районах Скалат, Жидачів, Рогатин.⁹⁶

Завершення Другої світової війни в Європі не зупинило подальшого розгортання польсько-української війни. Вона набрала нових форм, до того ж, скоротився її географічний ареал. Вогнище конфлікту остаточно погасло на Волині, пішло на спад у Галичині. На Галичині польсько-українська війна остаточно припинилася із виселенням поляків. Незначна кількість, що залишилася, не ставила собі за мету продовження боротьби за «польськість» цих територій, а тому й не бачила українців як ворогів. Так само й представники українського підпілля не бачили в них загрози і навіть трактували їх як можливих союзників у антирадянській боротьбі.

⁹⁵ Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942–1945. Варшава; Київ, 2005. Т. 4. Ч. 2. С. 1128.

⁹⁶ В'ятрович В. Друга українсько-польська війна.... С. 188.

Одним із останніх документів українського підпілля Галичини щодо поляків було звернення УПА з 1947 р. «Поляки, що живе в Україні, – читаємо в ньому, – в селах, у яких зараз перебуваєте, час від часу появляються українські революціонери. Нав'язуйте з ними приятні відносини! Домагайте їм, чим можете!...Українські революціонери ні одному чесному полякові, ні одному польському патріотові не роблять і не будуть робити кривди...Ми, українські революціонери, простягаємо всім чесним полякам, польським патріотам свою дружню руку і закликаємо їх боротися разом з нами проти більшовицьких наїзників за створення самостійних держав українського і польського народів. За вами, поляки, залишається право й можливість прийняти або не прийняти цю нашу дружню пропозицію».⁹⁷

Отже, реакція на Волинські події підштовхнула польське підпілля на Закерзонні і в Галичині до активізації антиукраїнських дій. Втікачі з Волині, потрапивши на територію Галичини, не сприяли примиренню між двома народами, а, навпаки, провокували загострення стосунків між ними.

⁹⁷ Цит. за: В'ятрович В. Друга українсько-польська війна...С. 192–193

ВИСНОВКИ ДО 2 РОЗДІЛУ

Проаналізувавши вищенаведені дані, можемо зробити висновок, що на перебіг українсько-польських стосунків на Волині впливало багато різноманітних чинників. Волинський конфлікт не варто зводити лише до національних поррахунків, адже було й вагоме етносоціальне історичне підґрунтя.

У ході «антипольської акції» на Волині загинуло багато поляків та українців, своєю чергою, реакція на Волинські події підштовхнула польське підпілля на Закерзонні і в Галичині до активізації антиукраїнських дій. Втікачі з Волині, потрапивши на територію Галичини провокували загострення стосунків між обома народами.

У результаті, терени Волині і Східної Галичини на завершальному етапі Другої світової війни перетворилися на арену окремого українсько-польського

збройного конфлікту, який мав усі ознаки міжетнічної війни. Обидві сторони однаковою мірою проводили як наступальні, так і захисні дії. Проте, завершальна фаза українсько-польського конфлікту не принесла бажаних результатів жодному із супротивників.

Події на Волині 1943–1944 рр. засвідчили про значну роль соціального чинника. Головним мотивом для більшості українців, які підтримували боротьбу українських повстанців, була в першу чергу поведінка їхніх супротивників – з одного боку, німецьких окупантів, з іншого – поляків. Саме жорстка окупаційна політика та утиски українців у всіх сферах суспільного життя підштовхували приєднатись до рядів підпільників та повстанців звичайних селян. Останні були основою української нації та рушійною силою українсько-польського конфлікту.

РОЗДІЛ 3

ПСИХОМЕНТАЛЬНІ СКЛАДНИКИ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО КОНФЛІКТУ

Впродовж українсько-польського протиборства у роки Другої світової війни важливе місце серед чинників загострення конфлікту займали психоментальні складники. Вчені виділяють такі чинники ескалації етнополітичних конфліктів: «Перехід до насилля та мілітаризація способу життя; зростання внутрішньогрупової згуртованості та етноцентризму; фізичне розмежування етнічних груп та встановлення територіальних кордонів; психологічне дистанціювання, дегуманізація, формування «образу ворога»; сатисфакція та демонізація; «потрапляння в пастку» через гіпертрофовану етнічну лояльність; економічна відсталість та культурна

нерозвинутість; формування атмосфери фаталізму та відчуження. Саме оперування вказаними ірраціональними конструкціями зумовлює загострення міжнаціональних суперечностей та їх перехід у стадію збройного протистояння, аж до фізичного знищення протилежної сторони».⁹⁸

Науковці роблять висновок, що українсько-польське протистояння в роки війни досягло свого апогею за умов інтенсифікації вищезгаданих деструктивних механізмів. А власне причиною разючої стійкості етнічних конфліктів вважають саме ту обставину, що джерела їх напруги зазвичай лежать у важко змінюваній емоційно-чуттєвій сфері.⁹⁹ Етнічні протистояння є виявом «культурної дистанції, яка інколи є умовою самого існування етносу». Тому, досить часто такі конфлікти переходять у відкрите насильство.¹⁰⁰

Існує група внутрішніх чинників, що створюють потенційну можливість збройного конфлікту. Так, передумовами протистояння можуть стати нерівність у соціально-економічному розвитку представників окремих конфесій, невирішеність економічних, насамперед аграрних, проблем. Джерело конфліктної ситуації закладене і у здійсненні на практиці «права більшості», коли в умовах «плюралістичної релігійної структури держави будь-яка релігійна група виявляється беззахисною перед привілеями конкуруючої групи, що виражаються в «прихильності» з боку державної влади».¹⁰¹ Саме тому, при аналізі психоментальних складників, неможливо оминати увагою значення релігійного чинника. Релігія – надзвичайно важливий соціально-політичний фактор, адже вона виступала механізмом етнічної консолідації, своєрідним каталізатором суспільно-культурного і національного життя. Відповідно, релігійна строкатість сприяла

⁹⁸ Каліщук О. Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині ... С. 22.

⁹⁹ Каліщук О. Українсько-польське протистояння у роки Другої світової війни: психоментальні складники. *Мандрівець*. 2013. № 3. С. 47. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mandriv_2013_3_10 (дата звернення: 17.07.2021)

¹⁰⁰ Удод О. Трагічні події на Волині: суспільні рефлексії та історична пам'ять. *Красзнавство*. 2013. №3. С. 42.

¹⁰¹ Масовець В. П. Релігійні протиріччя та їх роль у виникненні збройних конфліктів. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 17. С. 132. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipd_2015_17_27 (дата звернення 18.09.2021).

фізичному та ментальному розмежуванню етнічних груп – поділу на «своїх» та «чужих».

Аналізуючи причини українсько-польського конфлікту на Холмщині, приходимо до висновку про вплив на свідомість жителів цих теренів акції руйнування церков. Спогади очевидців свідчать: «... до цієї прикрої події українці і поляки жили дружно, були добрими сусідами, а від 1938 р. стали недругами, кожен замкнувся в собі. В душах православних українців наростав протест проти всього польського».¹⁰² Ревіндикаційно-полонізаційна акція на Волині, Холмщині і Підляшші у 1937–1939 рр. не принесла їй ініціаторам очікуваних результатів. Натомість зробила величезний вплив на зростання антипольських настроїв місцевого українського населення, позаяк в локальній суспільності, де більшість людей було неписьменними, роль церкви важко переоцінити. Християнська мораль у міжвоєнний період виступала тут як панівна ідеологія. Відповідно, кожна дія, скерована проти неї, викликала протидію.¹⁰³ Подібні слова знаходимо й в інших спогадах: «Ця земля русинів й поляків та інших побратимів, яких доля привела на Волинь. Боже Око дивилося на храми як «східного», так і «західного» обряду – православних, католиків та іудеїв. Вони жили століттями, змішали кров та честь, служили під Христовими хоругвами. Незважаючи на те, що були союзи, подвиги та бої, прощення та покаєння продовжували об'єднувати русинів і поляків у їхній спільній долі».¹⁰⁴

Подальші події показали, що мирне співіснування поляків та українців в одній державі є під питанням. Загальні настрої і українського, і польського

¹⁰² Онуфрійчук М. Свідчення очевидців про руйнування православних церков на Холмщині та Південному Підляшші. *Akcja burzenia cerkwi prawosławnych na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu w 1938 roku – uwarunkowania, przebieg, konsekwencje* / pod red. G. Kuprianowicza. Chełm, 2009. С. 287.

¹⁰³ Гудь Б. Політика «ревіндикації» на Холмщині і Волині 1937–1938 рр. та її наслідки для українсько-польських стосунків. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2012. Вип. 21. С.263. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uks_2012_21_18 (дата звернення 08.08.2021).

¹⁰⁴ Цит. за: Kołtun K. *Bestialstwo UPA pod Lubomlem na Wołyniu*. Lublin, 2016. S. 12.

населення в міжвоєнний період характеризувалися збереженням взаємної упередженості та емоційної ненависті, незважаючи на неодноразові спроби досягти українсько-польського компромісу. У Галичині та на Волині вони підсилювалися політикою польської адміністрації, котрі за жодних обставин не погоджувалися на надання українцям територіальної автономії.¹⁰⁵

Друга світова війна стала початком нового етапу етноконфесійних відносин на українських землях. Свідоме протиставлення владою українців та поляків спричинило загострення давніх етнічних і релігійних суперечностей у регіоні та деякий час оберігало окупантів від небажаних опозиційних проявів. Діяльність українського і польського духовенства, спрямована на розв'язання різноманітних проблем тогочасного життя, висока моральність сприяли постійному зростанню авторитету Церкви та ролі окремого священника серед населення краю. Водночас зосередження Греко-Католицької Церкви на формуванні, а Римо-Католицької Церкви – на збереженні національної самосвідомості «своїх» вірних, не дивлячись на весь позитивний вплив у справі поєднання народу, неодноразово стояло на перешкоді такого важливого в умовах спільної загрози українсько-польського діалогу.¹⁰⁶

Релігія розглядалася німецькими ідеологами як потенційний конфліктогенний чинник міжконфесійних та міжетнічних протистоянь. Війна, своєю чергою, створила умови для ескалації українсько-польських конфліктів у місцях спільного проживання представників обох конфесій. Українські націоналістичні угруповання користувалися підтримкою значної частини православного та греко-католицького духовенства, а польські – католицьких ксьондзів.¹⁰⁷ Щобільше, деякі науковці вважають, що українсько-польський

¹⁰⁵ Зашкільняк Л. Українсько-польські стосунки... С. 32.

¹⁰⁶ Лисенко О. Релігійне життя в Україні (1941–1946 рр.). *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття*. Історичні нариси: у 2-х кн. Київ: Наук. думка, 2011. Кн. 2. С. 201.

¹⁰⁷ Войналович В.А., Кочан Н.І. Релігійний чинник етнополітичних процесів у Галичині: повоєнна радянська доба і сучасність. Київ: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 18.

конфлікт мав «певний відгомін давніх середньовічних релігійних воєн, адже активну участь у ньому взяло духовенство, яке виступало в ролі ідеологічного натхненника».¹⁰⁸

У спогадах колишнього зв'язкового ОУН(м) Григорія Стецюка знаходимо такі рядки: «На Холмщині були нарікання на Владику Митрополита Іларіона, що він у проповідях закликав своїх вірних: «Нехай ваша рука не піднесеться проти безборонних» після перших нападів на українські села. Хто ж дав полякам ту всю можливість сваволі? То була винищувальна політика польського уряду ведена впродовж 18 років їх існування, вона проголосила, що нема українців на Холмщині й Підляшші, а є тільки православні поляки. Тим вони хотіли відрубати від національних потреб тих православних поляків, тим самим затерти і знищити свідомість національної пов'язаності з Православною Вірою. Тому й став похід проти Православної Віри і її вірних на Холмщині. Поляки свої злочини оправдовують демагогічними вигадками, приписують нашому духовенству протипольську агітацію, а навіть що вони святять в церкві ножі на різню поляків. Так розагітована польська вулиця вірить словам ксьондзів і та віра перетворюється у відплати як спасенна річ вважають конечним очистити Холмщину і Підляшшя від всіх українців».¹⁰⁹ Отже, як бачимо, пам'ять про утиски в релігійній сфері була подразником українсько-польських відносин і продовжувала жити в серцях багатьох українців.

Серед українських мешканців Холмщини та Волині справді існували антипольські настрої та упередження. Певною мірою, ці настрої були спадком згаданої вище антипольської та антикатолицької пропаганди, котра гіпертрофовано наголошувала на дискримінаційній національній та соціальній політиці Польської держави щодо українців, білорусів та євреїв. Але головним

¹⁰⁸ Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. Львів: Добра справа, 2003. С. 129.

¹⁰⁹ Стецюк Г. Непоставлений пам'ятник. Вінніпег, 1988. С. 99–100.

мотиваційним чинником, який формував ставлення українців до поляків, були практичні дії польської влади міжвоєнного періоду.¹¹⁰ «Кривава війна між сусідніми народами не була випадковою, а радше результатом взаємодії підозри, антипатії і насамперед браку пошани один до одного. Отож, наприклад, принаймні два звіти з Польщі називають українцями тільки тих, хто жив у Радянському Союзі. До українців, які жили в Галичині, території, яку поляки вважали своєю, вони використовували принизливу назву «русини», що нагадувала, так би мовити, кривди з боку українців у міжвоєнний період».¹¹¹

Ще однією причиною загострення українсько-польських суперечностей була різниця у формуванні національної свідомості поляка та українця. Яцек Куронь описував це так: «Українські еліти полонізувалися, селянство боролось за землю, до того ж тривала гостра релігійна суперечка між православ'ям і католицизмом. Атмосфера просто омріяна, щоб у ній виросла ненависть. Селянин із Великопольщі не мав поняття, що взагалі існує Україна. Український селянин добре знав, що Польща існує, бо то Польща перла на Схід, з Польщею, яка підтримувала полонізовану українську шляхту він чубився за землю. І така свідомість збереглася: поляки завжди пхалися в Україну, захоплювали її силою, нищили, позбавляли віри, а взамін приносили смерть, голод і заразу... Таким чином, маємо справу з двома стереотипами – український зарізяка, від природи здатний на найбільші злочини і жорстокість, стоїть навпроти загарбника, котрий краде землю і поневолює людей».¹¹²

Різниця у формуванні національної свідомості накладалась на різницю ідентичностей: «Ідентичності були не тільки расовими і національними, вони

¹¹⁰ Козицький А. Волинські події 1943 р.: концептуальні оцінки за методологією геноцидних студій. *«Волинь-43:» міфи і реальність: зб. наук. праць* / упорядник Кучерепа М. М., Шваб А. Г. Луцьк, 2019. С. 45.

¹¹¹ Гунчак Т. Втрачена можливість. Поляки та українці під час Другої світової війни. *Війни і мир, або «Українці – поляки: брати/вороги, сусіди»*. / За заг. ред. Л. Івшиної. Видання перше. Київ, 2004. С. 352.

¹¹² Куронь Я. Поляки та українці: важкий діалог. Київ: Дух і літера, 2012. С. 235.

були також пов'язані з досвідом громадянства у державі, у чию титулярну і привілейовану націю не вписувалися українськомовні волинські селяни. Їх ідентичність була ідентичністю дискримінованої і скривдженої меншини. Їх досвід був досвідом ущемлення прав, дрібних ситуацій, у яких підкреслювалося, часто навмисне грубо і брутально, що вони були громадянами другої категорії. Їх досвід був досвідом «м'якого насильства» держави над особою. І це м'яке насильство викликало потенційне контрнасильство, контрнасильство не проти абстрактної держави, а проти тих, з ким вона асоціювалася в місцевому контексті».¹¹³

Проаналізувавши наведені факти, бачимо, що ще одним важливим психоментальним складником були стереотипи. Етнічний стереотип є складовою частиною розмежування у національній пам'яті на «своїх» та «чужих». Це узагальнений, емоційно-насичений образ етнічної групи або її представників, який сформувався історично у контексті розвитку міжетнічних стосунків. Віддзеркалюючи бажання людей зберегти етнокультурну ідентичність, він відіграє важливу соціальну роль як фактор консолідації та фіксації етнічної групи, чіткого окреслення її кордонів.¹¹⁴

Факти існування негативних суспільно-історичних стереотипів у свідомості українського та польського народів є беззаперечними і породжені вони частими конфліктами та трагічними сторінками історичної минувшини. Наприклад, негативний стереотип українця поширювався та закріплювався переказами про Хмельниччину і Гайдамаччину, підсилювався відносно «свіжими» подіями Другої світової війни та трагічними подіями на Волині. Своєю чергою, на західних теренах України образ сусіда-поляка викликає

¹¹³ Заярнюк А. Виконавці етнічної чистки поляків на Волині як інтелектуальна проблема. *Волинь і Холмищина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади* / гол. ред. колегії Ярослав Ісаєвич. Львів, 2003. С. 281.

¹¹⁴ Антонюк Я. Вплив «Волинської трагедії» на формування етнічних стереотипів українця та поляка. *Краєзнавство*. 2013. № 3. С. 46.

асоціації з утисками українців, коли на «східних кресах» Другої Речі Посполитої закривалися українські школи, культурно-освітні заклади, руйнувалися православні церкви, нищилися селянські господарства під час пацифікації. «У роки війни польське підпілля винищувало українську інтелігенцію, а нова повоєнна влада Польщі розв'язала українське питання через акцію «Вісла». В період тоталітаризму негативні стереотипи в обох народів по відношенню один до одного ще більше посилювалися через антипольську пропаганду в Україні і антиукраїнську в Польщі, зокрема шляхом фальсифікації та викривлення історії. В польській свідомості українці поставали «націоналістами» у виключно негативному значенні цього слова, а отже, вони уявлялися найбільшими ворогами поляків і причиною усіх їх нещасть».¹¹⁵

Російський історик Олександр Гогун робить висновок про те, що будь-яке міжетнічне чи міжрелігійне кровопролиття відбувається внаслідок не якихось умоглядних конструктів керівництва, а в результаті масової ненависті «очі в очі». Тому витoki українсько-польської ворожнечі сягають корінням углиб століть. «Негативні стереотипи свідомості призводили до того, що поляки бачилися українцям пихатими гнобителями, а українці полякам – дикими головорізами».¹¹⁶ Аналізуючи польські мемуари, Оксана Каліщук наводить дані про те, що «злих» українців описували у різний, здебільшого негативний, спосіб: «як бандитів, членів ОУН чи воїнів УПА, бульбівців, бандерівців, різунів, а їхній імідж має усі «диявольські» риси. Вони мають найгірші наміри, ними керує «зоологічна» ненависть до всього, що є польським, вони вбивці-садисти і, звичайно, прислуговуються самому сатані, тобто німцям. Вони несуть повну відповідальність за усі польські нещастя на Волині. У

¹¹⁵ Стрільчук Л.В., Стрільчук В.В. Інституційні складові українсько-польського гуманітарного співробітництва. Луцьк: Волинські старожитності, 2013. С.10.

¹¹⁶ Гогун А. Предпосылки антипольской акции Украинской повстанской армии: новые документы. *Волинь і волиняни у Другій світовій війні* : зб. наук. пр. за матеріалами I Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. подіям Другої світової війни на території Волин. обл. / упоряд. М. М. Кучерепа. Луцьк, 2012. С. 666.

польських мемуарах також можна простежити переконання, що злі українці – це чужі, немісцеві, які знищили наявний до цього часу лад і спокій». ¹¹⁷ Можемо зробити висновок про побутування в той час виключно негативного образу українця. Цікаво, що деякі з цих стереотипів продовжують жити у свідомості багатьох поляків і до нині. ¹¹⁸

Безумовно, що на конфлікт вплинули мілітаризація життя та формування атмосфери фаталізму. Зокрема, у подіях на Волині навесні–влітку 1943 р. простежується вплив кількох факторів: «макровійни» між нацистською та радянською державно-військовими надпотугами, «мікровійни» між польським, українським і радянським підпіллям, малої громадянської війни між різними групами в українському підпіллі (протистояння між бандерівцями, бульбівцями і мельниківцями чи конкуренція за владу у новопосталій УПА між галицькою та волинською групами), селянської війни за землю, а також винищення нацистами волинських євреїв, яке, не маючи значного впливу на волинську трагедію 1943 р., призвело до страшного знецінення людського життя у свідомості багатьох волинян». ¹¹⁹ Тімоті Снайдер робить висновок про те, що деморалізація та нищення українських та польських еліт були, ймовірно, найважливішими причинами українсько-польського конфлікту. ¹²⁰

Не можна забувати також й той факт, що в умовах спричиненої окупацією деморалізації значно зросла кримінальна злочинність. Повсякденним явищем стали грабіжницькі напади на будинки, хутори, села. Нерідко злочинці, які діяли на власну руку, називали себе українськими або польськими «партизанами», а це, безумовно, провокувало відплатні акції з іншого боку. Безглуздо і несправедливо кожне вбивство українця приписувати

¹¹⁷ Каліщук О. Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині ... С. 92.

¹¹⁸ Коваль Н., Райхардт І., Вайчунас Л. Поляки та українці в щоденних контактах. Східноєвропейський коледж ім. Яна Новака-Єзьоранського, 2021. 67 с.

¹¹⁹ Кучерепа М. Причини, хід та наслідки... С. 36.

¹²⁰ Snyder T. The Reconstruction of Nations : Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999. New Haven: Yale University Press, 2003. P. 163.

«польським шовіністам», а кожне вбивство поляка – «українським націоналістам».¹²¹

Потрібно також враховувати вплив зовнішніх чинників на українсько-польський конфлікт. «І Берлін, і Москва були зацікавлені в тому, щоб забезпечити собі панування на окупованих територіях, придушити національно-визвольний рух в Україні і Польщі, підступно й уміло використавши для цього українсько-польський антагонізм. Підтримуючи ворожнечу обох народів, провокуючи і поглиблюючи її, вони намагалися нейтралізувати, виснажити їх визвольну боротьбу, руками ж останніх винищувати один одного, тримати в атмосфері страху, підозри, взаємної ненависті і покори».¹²² За словами гауляйтера України Еріха Коха, передбачалося, щоб поляк при зустрічі з українцем убив його і, навпаки, щоб українець хотів убити поляка. «Якщо при цьому по дорозі уб'ють по одному євреєві, то ми досягнемо саме того, що нам потрібно».¹²³

Промовистим залишається факт асиметричної участі місцевого населення обох національностей у владній системі окупаційного режиму. За підрахунками українських дослідників, польські чиновники займали 80% посад в окупаційній адміністрації на рівні генерал-комісаріату, 60% – на рівні гебіткомісарів, 60% – у німецьких господарських і торгівельних структурах, 30% – у банківському секторі. Чинник співпраці з німецькою окупаційною адміністрацією став сильнішим після масового залишення навесні 1943 р. українцями служби в допоміжній поліції і перебазування в лісове підпілля.¹²⁴ Поляків-шуцманів використовували для переслідування сімей українських

¹²¹ Царук Я. Трагедія волинських сіл... С. 8–9.

¹²² Трофимович В. Роль Німеччини і СРСР в українсько-польському конфлікті 1939–1945. *І. Культурологічний часопис. Волинь 1943. Боротьба за землю*. Львів, 2003. С. 142.

¹²³ Цит. за: Сергійчук В. Трагедія Волині. Польсько-український конфлікт в роки Другої світової війни. *Визвольний шлях*. 2003. Кн.2(659), лютий. С. 37.

¹²⁴ Відгомін Волинської трагедії в історичній пам'яті польського та українського народів: Монографія / Редкол.: В. Ф. Солдатенко та ін. Київ, 2013. С. 31

утікачів, своєрідного «відлову» української молоді для вивезення на примусові роботи до Німеччини, насильного збору натурального податку-контингенту та іншої «брудної» в очах українців роботи.¹²⁵ Це, безумовно, впливало на психологічну складову посилення антагонізму.

Дослідники зазначають, що: «Терени Волині служили полем як для радянських «чисток», масових розстрілів і депортацій, так і для нацистського «остаточного вирішення» єврейської проблеми, при чому все це відбувалося безпосередньо перед українськими «акціями» проти польського населення 1943 р. Безпосереднім контекстом Волинської трагедії була тотальна війна у всіх сферах між нацистською і радянською системами. Історія масового терору на Волині не закінчилася з припиненням антипольських акцій. Тільки в перші чотири роки радянської окупації на Західній Україні було вбито майже 60 000 українських націоналістів».¹²⁶ У таких умовах Волинь перетворилася на поле бою, де завдання було одне – вижити за будь-яку ціну.

У міжетнічному конфлікті в роки Другої світової війни спрацювали емоційні чинники, застарілі образи, порахунки, в тім числі і міжсусідські. На атаку відповідали атакою. Не слід забувати, що це була селянська війна, у котрій вбивали одні одних, застосовуючи методи і способи, відомі з попередніх віків.¹²⁷ У спогадах зустрічаємо такі рядки: «Коли в Біліні організовувалась пляцувка, то мешканці цих колоній і самих Дубників продовжували жити мирно разом з сусідами українцями. Але поступово змінювались обставини, мінялись погляди людей. З Біліна наїжджали бойовики, збирали поляків, проводили бесіди про ворогів-українців, про

¹²⁵ Пушук І. Усна історія – джерело до вивчення українсько-польського конфлікту на Волині в період Другої світової війни. *Волинська трагедія: через історію до порозуміння : матеріали Всеукр. наук. конф., м. Луцьк, 19–20 черв. 2013р. / уклад. А. Шваб.* Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. С. 211.

¹²⁶ Заярнюк А. Виконавці етнічної чистки поляків на Волині... С. 268

¹²⁷ Коріння трагедії. Інтерв'ю з проф. Ришардом Тожецьким. *Волинь: дві пам'яті. Збірка статей, опублікованих у «Газеті виборчій».* Київ; Варшава, 2009. С.58.

боротьбу за Польщу».¹²⁸ Для польської влади українці й надалі залишалися ворогами. Як згадував один із вояків-українців про події під час відступу польського війська у вересні 1939 р., «між поляками було чути розмови, що українці зрадники, не хочуть воювати, треба їх вигубити». Якщо такі стосунки були серед вояків, яких об'єднувало «братство зброї», то стає зрозумілим украй вороже ставлення поляків до мирного українського населення.¹²⁹

У звіті командування АК Львівського регіону до Варшави від грудня 1942 р. про настрої місцевих поляків повідомлялося: «Ставлення до українців скрізь вороже. У жодній дискусії не проглядається хоча б якийсь політичний реалізм стосовно української справи. Кожна програма, що ставить собі за мету вирішення українського питання, якщо вона передбачає, що господарями на цій землі можуть бути тільки поляки, знаходить всебічну підтримку в тутешньому середовищі».¹³⁰

Цікавими є спогади одного з поляків, який проходив німецьку службу на Волині. Тут, серед іншого, зустрічаємо опис польського шуцманшафт-батальйону: «Це збиранина селян різного віку, в цивільному одязі, жахливо озброєна, палаюча ненавистю до українців за їх злочини. Коротка промова лейтенанта нам зразу припадає до душі. Він каже: «Не стріляйте невинних людей, але знайте, що на селі кожен українець – то бандит, незалежно, чи то жінка, чи дитина». Пам'ятаючи його слова, робимо спустошення в селі, кожного українського селянина відводимо і стріляємо. Але то ще нічого в порівнянні з лейтенантом. Не визнає він жодних наказів, лише на власну руку стріляє українців, хоче перевищити нас усіх».¹³¹

¹²⁸ Цит. за: Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр. ... С. 42–43

¹²⁹ Гривул Т. Польський терор проти українського населення в 1939 та в 1941 рр. *Український визвольний рух: наук. зб. Львів, 2003. Зошит 2. С. 90.*

¹³⁰ Цит. за: Ільюшин І. Волинська трагедія: пошук правди. *Війни і мир, або «Українці – поляки: брати/вороги, сусіди».* / За заг. ред. Л. Івшиної. Видання перше. Київ, 2004. С. 376–377.

¹³¹ Бондарук Л., Зек Б., Яцечко-Блаженко Т. Проект «Україна»...С. 292.

Науковці стверджують, що: «Оперування емоційними конструкціями як пересічними українськими чи польськими мешканцями Галичини або Волині, так і політичними та військовими очільниками ще більше загострювало взаємні суперечності, що їх дедалі частіше прагнули розв'язати через фізичне знищення протилежної сторони. Домінування радикальних, виразно негативних ідей, поглядів, взаємних оцінок українців і поляків, які пропагувалися адептами українського інтегрального націоналізму та польського шовінізму, безперечно, сприяло загостренню міжетнічного конфлікту».¹³²

Незалежно від фактичної кількості жертв згадані вбивства, безсумнівно, мали величезний вплив, здебільшого психологічний, на місцеве українське населення. Вони також, очевидно, вплинули на формування колективної історичної пам'яті.¹³³ Історична пам'ять – феномен, здатний транслювати колективні болі й образи не лише в межах одного–двох поколінь, а значно довше. Події недалекої минувшини, які передаються як пам'ять покоління, котре було учасником певних історичних подій чи їх свідком, впливають на формування історичного теперішнього під впливом цієї самої історії. І українському, і польському суспільствам притаманна така історична пам'ять, що, між тим, зазнала відчутних впливів і здійснила низку трансформацій унаслідок різних причин.¹³⁴

Формування історичної пам'яті про польсько-український конфлікт у роки Другої світової війни відбувалося під вагомим впливом усвідомлення характеру розв'язання такого конфлікту. Для поляків останнє передбачало втрату «східних кресів» за невдалого втілення у життя плану «Буря», попри великі жертви з боку як цивільного польського населення, так і вояків АК, які відчайдушно боролися за відновлення Польщі у кордонах 1939 р. Водночас одним із наслідків протистояння

¹³² Гулай В. Міжетнічна комунікація в Західній Україні у роки Другої світової війни: монографія. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2011. С.395.

¹³³ Шуміло М. Події на Холмщині... С. 113.

¹³⁴ Стрільчук Л. Сучасні трансформації історичної пам'яті польського та українського суспільств щодо міжетнічного конфлікту на Волині 1943–1944 років. *«Волинь-43:» міфи і реальність : зб. наук. праць / упоряд. Кучерепа М. М., Шваб А. Г. Луцьк, 2019. С. 297–298.*

для українців стало об'єднання переважної більшості українських етнічних земель у складі УРСР, деполонізація західноукраїнських теренів (хоча частина українських етнічних земель – Холмщина, Підляшшя – опинилася у складі Польщі).¹³⁵

Будь-які інтерпретації українсько-польського насильства повинні брати до уваги репрезентації, що оточували вбивства і частиною яких останні ставали. Вбивство не було інстинктивним відрухом, не відбувалося в ситуації, коли призупинялися будь-які пояснення.¹³⁶ В українсько-польських відносинах періоду Другої світової війни був присутній стихійний чинник. На нашу думку, його можна пояснити як неусвідомлюваний, реакційний, позбавлений контролю фактор, який, під дією цілого спектру психоментальних аспектів, впливає на загострення конфлікту.

Обидві сторони проливали невинну кров і поповнювали реєстр ганебних вчинків. Участь у масових акціях брали цивільні люди, з косами і сокирами. В хід пішли поліна, каміння, середньовічні палі. Здавалось, що повернулись часи Яреми Вишневецького і Максима Кривоноса. Деякі дослідники вказують, що у Волинській трагедії було щось від селянської Жакерії. Українсько-польська боротьба відбувалася за типом «селянських воєн».¹³⁷

Антипольські дії УПА підтримувала значна частина місцевих українців. Це пояснюється, зокрема, і прагненнями останніх скористатися ситуацією й отримати майно та землю польських сусідів. Як зазначив Юрій Киричук: «Роль міни сповільненої дії на Волині відіграло співвідношення земельної власності. Осадник, котрий був живим доказом кривди, заподіяної польським урядом українському населенню, вніс роздратування, загострив відносини між поляками й

¹³⁵ Ніколаєць Ю. Поляки в Україні у роки Другої світової війни: сучасний науковий дискурс. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2019. Вип. 1. С. 282. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nziped_2019_1_13 (дата звернення 31.10.2021).

¹³⁶ Заярнюк А. Вказ. праця. Волинь і Холмщина. 1938–1947... С. 279.

¹³⁷ Киричук Ю. Український національний рух ... С. 129.

українцями, він став тою сіллю, яка завжди ятрила рани і ніколи їх не гоїла на українському тілі. Тому українське сільське населення Волині із задоволенням сприйняло декрет УПА від 15 серпня 1943 р. про перехід земель колишніх польських поміщиків і колоністів у володіння українських господарств».¹³⁸ Те, що УПА підтримувало цивільне українське населення, озброєне косами, вилами, сокирами, ножами, надало вбивствам на Волині масовості й особливо жорстокого характеру. До того ж ці події відбувалися в умовах цілковитого безладдя, що сприяло виявленню найгірших людських інстинктів.¹³⁹

До причин антипольських виступів українських повстанців Галина Стародубець, серед інших, відносить бажання коштом польських колоній поповнити запаси своїх ресурсів: «Активними суб'єктами антиукраїнського руху Опору виступали польські осередки самооборони, яких на Волині у 1943 році було більше 100. Їх учасники, крім головного свого призначення – захисту власної людності, часто вдавалися до акцій іншого характеру. Вони ... атакували сусідні українські села, вирішуючи таким чином проблему продовольчого забезпечення польської людності. Оскільки вирішення її відбувалося коштом населення повстанського запілля, то це не могло не стати ще однією з причин ініціювання протипольських збройних акцій».¹⁴⁰

На думку Бориса Гудя український селянин був не тільки «соціальною базою» УПА, а й водночас становив активний і автономний чинник. Український селянин творив «теренову мережу», зокрема формування «Самооборонних Кущових Відділів». Вони були повсюди, а при потребі багаторазово збільшували кадрові сили УПА. За певних ситуацій «вирушали на завдання» цілі українські села й околиці, включно з підлітками, жінками та літніми людьми. Згідно з рапортами крайового представництва польського

¹³⁸ Там само. С. 128.

¹³⁹ Ільющин І. Трагедія Волині...С. 10

¹⁴⁰ Стародубець Г. Генеза українського повстанського запілля. Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. С. 111.

уряду у вигнанні, польського підпілля на Волині та командування АК, в антипольських діях УПА навесні й улітку 1943 р. активну участь брали «українські селяни [...], причому в бандах не бракувало жінок і підлітків». Автор іншого рапорту зазначав: «За озброєними лавами банди сунув натовп місцевих українців, чоловіків і жінок, чиїми знаряддями злочину були: вила, коси, мотики, пили, сокири, молотки, ножі та палиці».¹⁴¹

Варто підкреслити, що інформація про перебіг українсько-польського конфлікту циркулювала між різними районами – Холмщиною, Волинню, Галичиною. Вона була одним із чинників посилення протистояння. Часто емоційні, перебільшені новини про жертви на одному терені запалювали вогнище конфлікту на іншому.¹⁴²

Атмосфера смерті та страх поєднували людей у спільній боротьбі. Спогади мешканки Охнівки Ганни Рой свідчать: «Це було 12 лютого 1944 р. Кругом палали села, а в нас Богу дякувати було в селі більш-менш спокійно, хоча вже кілька разів навідувались поляки з Білина, грабували і навіть вбивали людей. Біда, страх зближують, єднають люд і ми, селяни, сходились до якоїсь хати по кілька родин на ніч, часто виставляли якусь варту з палицями аби вона попередила про небезпеку».¹⁴³

Аналізуючи польські документи, зустрічаємо інформацію, у якій стверджувалося, що, окрім організованих за військовим зразком відділів, у масових убивствах брали участь чималі групи звичайних сільських жителів, сусідів-українців. Останніх упізнавали і в загонах, котрі потім отримали назву «бандерівці», а невдовзі «УПА». Поляки не могли зрозуміти: через стільки років «добрих» стосунків із сусідами-українцями вони стали об'єктом ненависті, що

¹⁴¹ Гудь Б. З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в ХІХ – першій половині ХХ ст. Харків: Акта, 2017. С. 381.

¹⁴² В'ятрович В. Друга українсько-польська війна... С. 101.

¹⁴³ Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр. ... С. 53.

вела до бійні.¹⁴⁴ Отже, можемо зробити висновок, що як і українські, так і польські селяни долучались до збройних сутичок. Залучення селян надавало конфлікту масовості та стихійності.

ВИСНОВКИ ДО 3 РОЗДІЛУ

Витоки етнічних конфліктів здебільшого знаходяться в емоційно-чуттєвій сфері, тому розуміння причин українсько-польського протиборства в роки Другої світової війни є неможливим без аналізу психоментальних складників. Вчені виділяють такі: мілітаризація способу життя; зростання етноцентризму; розмежування етнічних і конфесійних груп та встановлення територіальних кордонів; психологічне дистанціювання; формування «образу ворога»; формування атмосфери фаталізму та відчуження.

В українсько-польських відносинах періоду Другої світової війни був присутній стихійний чинник. На нашу думку, його можна пояснити як неусвідомлюваний, реакційний, позбавлений контролю фактор, який, під дією цілого спектру психоментальних аспектів, впливає на загострення конфлікту. Під впливом релігійного чинника відбувався також поділ на «своїх» та «чужих». Війна, своєю чергою, створила умови для ескалації українсько-польських конфліктів у місцях спільного проживання представників обох конфесій.

¹⁴⁴ Семашко Є. Різні пам'яті. *Волинь 1943. Сімдесята річниця злочину*. Київ: Польський інститут у Києві, 2013. С. 22.

Українсько-польську війну не слід зводити до вбивств в якомусь певному регіоні. Вона розвивалася у декількох вимірах: політичному, фронтovому і селянському. Не останню роль тут зіграли треті сили, які цькували обидві сторони. Масове вбивство цивільного населення було з обох боків, тому неможливо поділити на «жертв» і на «катів» за етнічною ознакою. Можемо також зробити висновок, що поряд з іншими чинниками – політичними, національними і релігійними – мотиви етносоціального характеру мали значний вплив на зародження, ескалацію та перебіг українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни.

ВИСНОВКИ

У ході проведеного дослідження стихійного чинника українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни можемо зробити наступні висновки:

1. В українсько-польських збройних сутичках воєнного періоду був присутній стихійний чинник. Як і українські, так і польські селяни долучались до боротьби підпільних формувань. Їхня участь надала протиборству масовості та стихійності. На нашу думку, стихійний чинник можна пояснити як неусвідомлюваний, реакційний, позбавлений контролю фактор, що, під дією цілого спектру психоментальних аспектів, впливає на загострення конфлікту.
2. Причинами українсько-польського конфлікту стали події напередодні світової війни. Умови міжвоєнної Польщі, в якій українці почували себе ніби у колонії, призвели до загострення українсько-польських суперечностей. Несправедливість й утиски були відчутні в різних сферах

– політиці, культурі, економіці і духовності. Як наслідок, поступово наростали взаємна недовіра і ворожнеча між українцями та поляками.

3. Із початком світової війни ситуація ускладнилась. Намагаючись використати загострення українсько-польських суперечностей, нацистська адміністрація надала українській інтелігенції кращі, порівняно з поляками, можливості для розвитку. Подібна політика фаворитизації спричинила наприкінці 1941 – на початку 1942 р. активні антиукраїнські дії з боку польського підпілля.
4. Новини про спровокований гітлерівцями польський терор проти українського населення Холмщини, потрапивши на Волинь, стали важливим чинником, який, поряд з іншими, призвів до трагедії, що потім перекинулася на територію Галичини. Своєю чергою, реакція на Волинські події підштовхнула польське підпілля на Закерзонні і в Галичині до активізації антиукраїнських дій. Втікачі з Волині, потрапивши на територію Галичини, не сприяли примиренню між двома народами, а, навпаки, провокували загострення стосунків між ними.
5. В українсько-польському конфлікті значну роль відіграв соціальний фактор. Жорстока окупаційна політика та утиски українців штовхали до лав підпільників та повстанців звичайних селян. Останні були рушійною силою протиборства та основою української нації загалом.
6. На ескалацію українсько-польської ворожнечі в роки Другої світової війни вплинули психоментальні складники. До них можемо віднести такі: перехід до насилля та мілітаризація способу життя; зростання етноцентризму; фізичне розмежування етнічних і конфесійних груп та встановлення територіальних кордонів між ними; психологічне дистанціювання, дегуманізація, формування «образу ворога».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Відозва Красвої Політичної Репрезентації до українського народу (30 липня 1943 р.) *І. Культурологічний часопис. Волинь 1943. Боротьба за землю.* Львів, 2003. С. 78–80.
2. Гогун А. Предпосылки антипольской акции Украинской повстанской армии: новые документы. *Волинь і волиняни у Другій світовій війні : зб. наук. пр. за матеріалами I Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. подіям Другої світової війни на території Волин. обл.* / упоряд. М. М. Кучерепа. Луцьк, 2012. С. 665–669.
3. Коріння трагедії. Інтерв'ю з проф. Ришардом Тожецьким. *Волинь: дві пам'яті. Збірка статей, опублікованих у «Газеті виборчій».* Київ; Варшава, 2009. С.54–64.

4. Кров українська, кров польська... Трагедія Холмщини та Підляшшя в роках 1938–1948 у спогадах / Упоряд. Мирослав Іваник. Львів: Львівська політехніка, 2014. 392 с.
5. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 2 : Волинь і Полісся: німецька окупація. Кн. 2 : Бойові дії УПА / відп. ред. Є. Штендера. 3-є вид. Торонто : Літопис УПА, 1990. 260 с.
6. Надбужанщина: Сокальщина, Белзщина, Радехівщина, Каменеччина, Холмщина і Підляшшя: Історично-мемуарний збірник. Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка, Торонто (Комісія регіональних дослідів і публікацій), Об'єднання надбужанців, 1989. Т.2. С. 960 с.
7. Онуфрійчук М. Свідчення очевидців про руйнування православних церков на Холмщині та Південному Підляшші. *Akcja burzenia cerkwi prawosławnych na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu w 1938 roku uwarunkowania, przebieg, konsekwencje* / pod red. G. Kuprianowicza. Chełm, 2009. С.281–287.
8. Періодичне видання ОУН «Бюлетень». Ч. 6–7. Червень–липень, 1942 р. Електронний архів українського визвольного руху. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/10710/> (дата звернення: 15.09.2021).
9. Подворняк М. Вітер з Волині. Спогади. Вінніпег, 1981. 248 с.
10. Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / Відп. ред. та упоряд. В. М. В'ятрович. Т. 1. Війна під час війни. 1942–1945. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. 792 с.
11. Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942–1945. Варшава; Київ, 2005. Т. 4. ч. 1. 875 с.
12. Поляки і українці між двома тоталітарними системами. 1942–1945. Варшава; Київ, 2005. Т. 4, ч. 2. 878 с.

13. Протокол допроса Пришляка Г.В. От 12.02.1945 г. справа «Берлога». Електронний архів українського визвольного руху. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/21815> (дата звернення: 26.08.21).
14. Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. Київ, 2003. 290 с.
15. Сергійчук В. Український здвиг. Том I: Закерзоння. 1939–1947. Київ: Українська видавнича спілка, 2004. 840 с.
16. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. Т. 2. Київ, 2005. 360 с.
17. Спогади. *Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Гол. ред. кол. Ярослав Ісаєвич.* Львів, 2003. С. 547–749.
18. Стецюк Г. Непоставлений пам'ятник. Вінніпег, 1988. 155 с.
19. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 рр.: Любомльський і Шацький райони / Упор. І. Пушук. Луцьк, 2011. 318 с.
20. Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Книга четверта: Документи і спогади / упоряд. П. Й. Потічний. Львів; Торонто: Літопис УПА, 2001. 656 с.
21. Український Допомоговий Комітет у Холмі. *Холмська земля.* 07.01.1944 с. 9. URL: <https://libraria.ua/numbers/449/18875/> (дата звернення: 25.09.2021).
22. Холмщина вчора і сьогодні. *Львівські вісті.* 04.01.1942 с. 4. URL: <https://libraria.ua/numbers/175/15080/> (дата звернення: 10.10.2021)
23. Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр.: Українські і польські жертви збройного протистояння. Львів, 2003. 189 с.
24. Шаповал Ю. Волинська трагедія і польсько-українські взаємини 1943–1944 роки у дзеркалі документів Державного архіву Служби безпеки України. *З архівів ВУЦК–ГПУ–НКВД–КГБ.* 2003. №. 1. С. 194–208.

25. Armia Krajowa w dokumentach. 1939–1945. T. III. Kwiecień 1943 – lipiec 1944. Londyn, 1976. T. III.

Література

26. Антонюк Я. Вплив «Волинської трагедії» на формування етнічних стереотипів українця та поляка. *Краєзнавство*. 2013. № 3. С. 46–54.
27. Бондарук Л., Зек Б., Яцечко-Блаженко Т. Проект «Україна». Волинь 1939–1946 років. Окупована, але не скорена. Харків : Фоліо, 2020. 571 с.
28. В'ятрович В. Друга українсько-польська війна. 1942–1947. Київ, 2011. 368 с.
29. В'ятрович В. За лаштунками «Волині-43». Невідома польсько-українська війна. Харків, 2016. 304 с.
30. Відгомін Волинської трагедії в історичній пам'яті польського та українського народів: Монографія / Редкол.: В. Ф. Солдатенко та ін. Київ, 2013. 292 с.
31. Войналович В.А., Кочан Н.І. Релігійний чинник етнополітичних процесів у Галичині: повоєнна радянська доба і сучасність. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2018. 408 с.
32. Гогун А. Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы. Санкт-Петербург: Издат. дом «Нева», 2004. 416 с.
33. Гривул Т. Польський терор проти українського населення в 1939 та в 1941 рр. *Український визвольний рух: наук. зб.* Львів, 2003. Зошит 2. С. 86–93.
34. Гудь Б. З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в ХІХ – першій половині ХХ ст. Харків: Акта, 2017. 490 с.

35. Гудь Б. Політика «ревіндикації» на Холмщині і Волині 1937–1938 рр. та її наслідки для українсько-польських стосунків. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2012. Вип. 21. С. 256–266. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uks_2012_21_18 (дата звернення 08.08.2021).
36. Гулай В. Міжетнічна комунікація в Західній Україні у роки Другої світової війни. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2011. 460 с.
37. Гунчак Т. Втрачена можливість. Поляки та українці під час Другої світової війни. *Війни і мир, або «Українці – поляки: брати/вороги, сусіди»*. / За заг. ред. Л. Івшиної. Видання перше. Київ, 2004. С. 351–359.
38. Зашкільняк Л. Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни: проблеми інтерпретації. *«Волинь-43:» міфи і реальність : зб. наук. праць / упоряд. Кучерепа М. М., Шваб А. Г. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. С. 27–42.*
39. Зашкільняк Л. Українсько-польські стосунки на Волині і в Галичині в 1939–1944 роках: міжнаціональний конфлікт чи неоголошена війна. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. Вип. 5. Ч. 2. С. 89–95.*
40. Заярнюк А. Виконавці етнічної чистки поляків на Волині як інтелектуальна проблема. *Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / гол. ред. колегії Ярослав Ісаєвич. Львів, 2003. С. 261–286.*
41. Льюшин І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. 313 с.
42. Льюшин І. Волинська трагедія: пошук правди. *Війни і мир, або «Українці – поляки: брати/вороги, сусіди»*. / За заг. ред. Л. Івшиної. Видання перше. Київ, 2004. С. 371–379.

43. Ільющин І. Трагедія Волині. *Волинь 1943. Сімдесята річниця злочину*. Київ: Польський інститут у Києві, 2013. С. 9–13.
44. Ісаєвич Я. Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки. *Волинь і Холмищина 1938–1947 рр. : польсько-українське протистояння та його відлуння*. Дослідження, документи, спогади. Львів : Ін-т укр-ва ім. І. Крип'якевича, 2003. С. 3–58.
45. Каліщук О. Стереотипні уявлення та ментальність як чинник ескалації українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни. *Краєзнавство*. 2013. № 3. С. 55–59.
46. Каліщук О. Сучасна історіографія українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2012. Вип. 22. С. 523–535.
47. Каліщук О. Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий та суспільний дискурси. Львів, 2013. 510 с.
48. Каліщук О. Українсько-польське протистояння у роки Другої світової війни: психоментальні складники. *Мандрівець*. 2013. № 3. С. 45–48. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mandriv_2013_3_10 (дата звернення: 17.07.2021)
49. Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. Львів: Добра справа, 2003. 463 с.
50. Коваль Н., Райхардт І., Вайчунас Л. Поляки та українці в щоденних контактах. Східноєвропейський коледж ім. Яна Новака-Єзьоранського, 2021. 67 с.
51. Козицький А. Волинські події 1943 р.: концептуальні оцінки за методологією геноцидних студій. *«Волинь-43:» міфи і реальність: зб. наук. праць / упорядник Кучерепа М. М., Шваб А. Г. Луцьк, 2019. С. 42–46.*

52. Косик В. Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942–1944). *Український визвольний рух: наук. зб.* Львів, 2003. Зошит 2. С. 94–107.
53. Куронь Я. Поляки та українці: важкий діалог. Київ: Дух і літера, 2012. 264 с.
54. Кучерепа М. Причини, хід та наслідки українсько-польського конфлікту на Волині в роки Другої світової війни. *Краєзнавство*, 2013. № 3. С. 33–41.
55. Лисенко О. Релігійне життя в Україні (1941–1946 рр.). *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття*. Історичні нариси: у 2-х кн. Київ: Наук. думка, 2011. Кн. 2. С. 177–230.
56. Лисенко О. Українсько-польський конфлікт. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2007. 16. С. 384–394.
57. Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи: У трьох томах. Том 1. Чернівці: Букрек, 2011. 880 с.
58. Макарчук С. Українсько-польський конфлікт в роки Другої світової війни: причини, перебіг, наслідки, пропозиції. *Україна – Польща: важкі питання*. Луцьк : Терен, 2004. Т. 9: Матеріали ІХ і Х міжнародних наукових семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» (Варшава, 6–10 листопада 2001 р.). С. 333–351.
59. Масовець В. П. Релігійні протиріччя та їх роль у виникненні збройних конфліктів. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 17. С. 129–133. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipd_2015_17_27 (дата звернення 18.09.2021).
60. Мотика Г. Від Волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947. Київ: Дух і літера, 2013. 360 с.

61. Мотика Г. Від Парослі до Бородиці. «Антипольська акція» ОУН(б) та УПА в 1943–1945 роках. *Волинь 1943. Сімдесята річниця злочину*. Київ: Польський інститут у Києві, 2013. С. 4–8.
62. Ніколаєць Ю. Поляки в Україні у роки Другої світової війни: сучасний науковий дискурс. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2019. Вип. 1. С. 246–293. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nziped_2019_1_13 (дата звернення 31.10.2021)
63. Ольховський І. Кривава Волинь. Книга перша. Українсько-польське протистояння на теренах Любомльського та Шацького районів у 1939–1945 роках. Київ, 2008. 248 с.
64. Пущук І. Усна історія – джерело до вивчення українсько-польського конфлікту на Волині в період Другої світової війни. *Волинська трагедія: через історію до порозуміння : матеріали Всеукр. наук. конф., м. Луцьк, 19–20 черв. 2013р. / уклад. А. Шваб*. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. С. 204–218.
65. Сергійчук В. Польсько-українське протистояння на Волині в роки Другої світової війни: причини, перебіг і наслідки. *У пошуках правди: Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг, наслідки» (Луцьк, 20–23 травня 2003 р.)*. Луцьк: Вежа, 2003. С. 162–191.
66. Сергійчук В. Трагедія Волині. Польсько-український конфлікт в роки Другої світової війни. *Визвольний шлях*. 2003. Кн.2(659), лютий. С. 36–52.
67. Семашко Є. Різні пам'яті. *Волинь 1943. Сімдесята річниця злочину*. Київ: Польський інститут у Києві, 2013. С.21–24.

68. Скакун Р. «Пацифікація»: польські репресії 1930 року в Галичині. Ін-т історії Церкви Укр. катол. ун-ту. Львів: Вид-во Укр. Католического ун-ту, 2012. 171 с.
69. Стародубець Г. Генеза українського повстанського запілля. Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 462 с
70. Стрільчук Л. Сучасні трансформації історичної пам'яті польського та українського суспільств щодо міжетнічного конфлікту на Волині 1943–1944 років. *«Волинь-43:» міфи і реальність : зб. наук. праць / упоряд. Кучерепа М. М., Шваб А. Г. Луцьк, 2019. С. 297–309.*
71. Стрільчук Л.В., Стрільчук В.В. Інституційні складові українсько-польського гуманітарного співробітництва. Луцьк: Волинські старожитності, 2013. 258 с.
72. Трофимович В. Роль Німеччини і СРСР в українсько-польському конфлікті 1939–1945. *І. Культурологічний часопис. Волинь 1943. Боротьба за землю.* Львів, 2003. С. 118–146.
73. Трофимович В. Українці та поляки на Холмщині в 1939 – 1943 рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Історичні науки,* 2016. Вип. 25. С. 224–233.
74. Трофимович В., Трофимович Л., Смирнов А. Холмські події та їх трагічне відлуння на Волині та Галичині в роки Другої світової війни. *Русин.* 2016. № 1 (43). С. 196–217.
75. Удод О. Трагічні події на Волині: суспільні рефлексії та історична пам'ять. *Краєзнавство,* 2013. 3. С. 42–45.
76. Україні та Польщі вдалося знизити напруженість навколо спільного трагічного минулого – Зеленський. *Дзеркало тижня.* 27.01.2020. URL: https://dt.ua/UKRAINE/ukrayini-ta-polschi-vdalosya-zniziti-napruzhenist-navkolo-spilnogo-tragichnogo-minulogo-zelenskiy-336779_.html

77. Ханас В., Гайдай О. Диверсійна і терористична діяльність Армії Крайової проти українського населення під час німецької окупації Галичини. *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (21–22 листоп. 1996 р.) Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника* / відп. ред. П. Федорчак. Івано-Франківськ: Плай, 1997. С. 309–312.
78. Шаповал Ю. Потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависті. Роздуми над нововіднайденими документами про польсько-українські взаємини під час Другої світової війни. *Війни і мир, або «Українці – поляки: брати/вороги, сусіди»*. / За заг. ред. Л. Івшиної. Видання перше. Київ, 2004. С. 298–315.
79. Швагуляк М. Пацифікація. Польська репресивна акція в Галичині 1930 р. і українська суспільність. Львів, 1993. 53 с.
80. Шуміло М. Події на Холмщині та генеза польсько-українського конфлікту на Волині в 1943 році. *«Волинь-43:» міфи і реальність: зб. наук. праць* / упорядник Кучерепа М. М., Шваб А. Г. Луцьк, 2019. С. 102–117.
81. Filar W. Wołyń 1939–1944. Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie. Toruń, 2004. 467 s.
82. Kołtun K. Bestialstwo UPA pod Lubomlem na Wołyniu. Lublin, 2016. 440 s.
83. Micgiel J. Zapatrzeni w przeszłość: stosunki polsko-ukraińskie według źródeł. *Suchasnist: literatura, mystetstvo, suspilne zhittia. Zeszyt w jezyku polskim*. № 1–2. 1985. S. 145–157.
84. Motyka G. Od rzezi Wołyńskiej do akcji «Wisła». Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947. Kraków, 2011. 522 s.
85. Motyka G. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939–1947 w polskiej historiografii po roku 1989. *Historycy polscy i ukraińscy wobec*

problemów XX wieku / pod redakcją Piotra Kosiewskiego i Grzegorza Motyki.
Kraków: Universitas, 2000. S. 166–177.

86. Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. Wyd. III. T. 1. Warszawa: Wydawnictwo von borowiecky, 2000. 1440 s.
87. Snyder T. The Reconstruction of Nations : Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999. New Haven: Yale University Press, 2003. 367 p.
88. Sowa A.L. Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947. Kraków: Towwo Sympatykow Historii. 345 s.
89. Torzecki R. Polacy i ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993. 349 s.